SANSKRIT LITERATURE

SKT1 C01

I SEMESTER

Core Course

M.A. SANSKRIT GENERAL
2019 Admission

UNIVERSITY OF CALICUT,
School of Distance Education,
Calicut University P.O.,
Malappuram - 673 635, Kerala.

190201

University of Calicut

School of Distance Education,

Study Material

I SEMESTER

Core Course

M.A. SANSKRIT GENERAL

SANSKRIT LITERATURE

Prepared by:

Dr. K. INDIRA,

Assistant Professor on contract in Sanskrit,

School of Distance Education,

University of Calicut.

Scrutinized by:

Dr. PUSHPADASAN KUNIYIL,

Associate Professor & Director,

Sree Sankaracharya University of Sanskrit,

Regional Campus, Koyilandy. .

DISCLAIMER

"The author shall be solely responsible for the content and views expressed in this book"

SKT1CO1 SANSKRIT LITERATURE

Unit I: a) General Study of *Kavya literature*

- *pancamahakavyas*- their salient features
- Special focus on *Naiṣadhiyacarita*

b) General study of Sanskrit plays

- The place of *Mudrarakṣasa* in the world of Sanskrit dramas
- Social and political aspects
- Literary appreciation

Unit II: - Intensive study of *Naiṣadhiyacarita*: Canto I, Verses 1-65

Unit III:- Intensive study of *Mudrarakṣasa*

Unit 1
पञ्चमहाकाव्यानि

कवयतीति कविः, तस्य कर्म काव्यम्। एतत् काव्यं गद्य - पद्य मिश्रभेदेन त्रिविधं भवति। तत्र पद्यस्य बहवः भेदाः सन्ति। तेषु अन्यतमं भवति महाकाव्यम्। महाकाव्यमधिकृत्य ईशानसंहितायां एवमुक्तं भवति-

अष्टसग्रान्न तु नूनं त्रिंशत्यसर्गाच्च नाधिकम्।

नात्यन्तविस्तरः सर्गस्त्रिंशतो वा न चोनता।।

प्रसिद्धालङ्कारिकेण दण्डिमहाशयेन स्वस्य काव्यादर्शस्य प्रथमपरिच्चेदे महाकाव्यस्य समग्रं लक्षणं एवमुक्तम्-

सर्गबन्धो महाकाव्यमुच्यते तस्य लक्षणम्।

आशिर्नमस्क्रियावस्तुनिर्देशो वापि तन्मुखम्।।

इतिहासकथोद्भतमितरद्व सदाश्रयम्।

चतुर्वर्गफलायत्तं चतुरोदात्तनायकम्।।

नगरार्णवशैलर्त्तुचन्द्रार्कोदयवर्णनैः।

उद्यानसलिलक्राडा मधुपानरथोत्सवैः।।

विप्रलम्भैर्विवाहैश्च कमारोदयवर्णनैः।

मन्त्रद्यूतप्रयाणाजिनायकभ्युदयैरपि।।

अलङ्कृतमसंक्षिप्तं रसभावनिरन्तरम्।

सर्गैरनतिविस्तीर्णैः श्रव्यवृत्तैः सुसन्धिभिः। ।

सर्वत्र भिन्नवत्तान्तैरुपेतं लोकरञ्जकम्।

काव्यं कल्पान्तरस्थायि जायेत भवनत्रयम्।।इति।

महाकाव्यानि सर्गयुक्तानि भवेयुः। तेषां आरम्भे आशीर्वादपद्यं वा, नमस्क्रियापद्यं वा, वस्तुनिर्देशपद्यं वा कर्तव्यम्। नगरस्य, समुद्रस्य, पर्वतस्य, ऋतूनां, सूर्यचन्द्रयोः उदयस्य च वर्णनं करणीयम्। उद्यानं जलक्रीडा, मधुपानं, सम्भोगविप्रलम्भशृङ्गारौ, विवाहः, पुत्रजन्म, मन्त्रः, दूत, विजययात्रा, युद्ध, नायकोदयः- इत्येषां वर्णनैः युक्तानि भवेयुः। अत्र रसभाववृत्तसन्ध्यादयश्च अवश्यं करणीयाः। एतया रीत्या निर्मितानि महाकाव्यानि कल्पावसानपर्यन्तस्थायीनि जायन्ते।

संस्कृतकाव्यप्रपञ्चे प्रचलितानां महाकाव्यानां मध्ये पञ्चमहाकाव्यानि प्रसिद्धानि भवन्ति। तानि यथा-

१. कालिदासस्य रघुवंशः।

२. कालिदासस्य कमारसम्भवम्।

३. भारवेः किरातार्जुनीयम्।

४. माघस्य शिसुपालवधम्।

५. श्रीहर्षस्य नैषधीयचरितम्।

रघुवंशः

विशवसाहित्ये संस्कतसाहित्यमिव संस्कतसाहित्ये कालिदाससाहित्यं सुप्रसिद्धं भवति। तस्य जावनकालजन्मदेशादिविषये विभिन्नमतानि प्रचलन्ति। कालिदासेन रघुवंशः, कुमारसम्भवमिति द्वे महाकाव्ये, मेघदूतम्, ऋतुसंहारः

इति द्वे खण्डकाव्ये अभितज्ञानशाकुन्तलम्, मालविकाग्निमित्रम्, विक्रमोर्वशीयम् इति त्रीणि नाटकानि च विरचितानि।

संस्कतसाहित्ये वर्तमानेषु पञ्चमहाकाव्येषु रघुवंशः प्रथमस्थानमलङ्करोति। तत्र एङ्कोनविंशति सर्गाः सन्ति। कालिदासस्य उपमाप्रयोगस्य सुप्रसिद्धानि उदाहरणानि अस्मिन् काव्ये द्रष्टुं शक्यन्ते। दीपशिखा कालिदासः इति प्रसिद्धोक्तेः उदाहरणं रघुवंशात् उद्धृतं एव। अलङ्कारसंयोजने, प्रकृतिसौन्दर्यस्य वर्णनायां, ललितपदविन्यासे च कालिदासः अतीव वैदग्ध्यं प्रकटितवान्।

रघुवंशमहाकाव्यं वागर्थौ इव मिलितयोः पार्वतीपरमेश्वरयोः वन्दनया एव आरभ्यते। अत्र वंशस्थापकस्य रघोः पितुः दिलीपमहाराजस्य कथायाः आरभ्य अग्निवर्णपर्यन्तं एकोनत्रिंशन्महाराजानां कथा अतिमनोहररीत्या वर्ण्यते। तत्रत्य आदिमसप्तदशसर्गेषु दिलीपादारभ्य अतिथिपर्यन्त सप्तमहाराजानां कथा विस्तरेष प्रतिपाद्यते। अष्टादशसर्गे विंशतिमहाराजानां कथा च वर्णिता। एकोनविंशतिसर्गे अन्तिमराजस्य विषयलम्पटस्य अग्निवर्णस्य शासनम्, अत एव सम्भूतं वंशनाशं च प्रतिपादयति। रघुवंशमाहाकाव्ये अनेकेषां महाराजानां राज्यभारवर्णनानि तथा प्रकृतिसौन्दर्यद्योतकानि वर्णनानि च दृश्यन्ते। अनपत्यतया दुःखितयोः सुदक्षणादिलीपयोः नन्दिनीपरिपालनं, ततः तोः पुत्रप्राप्तिः, रघोः विजययात्रा, इन्दुमतीस्वयंवरवर्णनं, अजविलापः, रामरावणयुद्धं, सीतारामयोः आकाशयात्रायां कता प्रकृतिवर्णना च अत्र प्रधाना भवन्ति। एवं ललितपदसन्निवेशकृतैः वर्णनैः अतिमनोहर भवति रघुवंशमहाकाव्यम्।

कुमारसम्भवम्

सप्तदशसर्गेषु निबद्धं कुमारसम्भवं महाकाव्यं कालिदासस्य सर्वोत्कृष्टं शृङ्गारकाव्यं भवति। पर्वतराजस्य महिमानं उद्घुष्य प्रारब्धस्य अस्य महाकाव्यस्य प्रथमसर्गे पर्वतराजपुत्र्याः पार्वत्याः बाल्यादारभ्य चरितं, तस्याः

श्रीपरमेश्वरं प्रति अनुरागवर्णनं च कृतम्। द्वितीये तारकासुरसृतोपद्रवाः पार्वतीपरमेश्वरयोः पुत्रस्यैव तारकासुरवधे शक्तिप्रभवः इति ब्रह्मोपदेशश्च वर्णिताः। तृतीये तु देवेन्द्रस्य आदेशेन कामदेवस्य रत्या वसन्तेन च सह तपश्चरतः परमेश्वरस्य समीपे आगमनं, परमेश्वरतृतीयनेत्राग्निना कामदेवदहनं च उपवर्ण्यन्ते। कामदहनानन्करं दुःखितायाः रतीदेव्याः विलापः चतुर्थसर्गे विस्तरेण उपपाद्यते। पञ्चमे तु स्वाभिलाषपूर्तये पारवत्याः तपश्चर्या, ब्रह्मचारिरूपेण श्रीपरमेश्वरस्य परीक्षणं, परमेश्वस्य स्वरूपप्रदर्शनं च वर्ण्यविषयरूपेण दृश्यन्ते। पार्वतीपरमेश्वरयोः विवाहादारभ्य कुमारोत्पत्तिपर्यन्तकथा षष्ठ-सप्त-अष्टसर्गेषु उपवर्णिता। अष्टमसर्गपर्यन्तमेव इदं काव्यं कालिदासेन विनिर्मितमिति बहूनां पण्डितानां मतम्। किञ्च कालिदासकृतीनां व्याख्याता मल्लिनाथेन अष्टमसर्गपर्यन्तमेव व्याख्यायते। किन्तु सप्तदशसर्गयुक्त कुमारसम्भवं महाकाव्यं कालिदासविरचितं अद्य उपलभ्यते।

किरातार्जुनीयम्

संस्कृतसाहित्ये अलङ्कृतशैल्याः प्रवर्तकस्यापि भारवे ध्यानं विशेषरूपेण अर्थगौरवे स्थितम्। अत एव भारवेरर्थगौरवम् इति लोकोक्तिः अत्यन्तख्यातिं प्राप्ता। कविवरः भारविः विपुलान् अर्थान् ललितेषु शब्देषु सन्निवेश्य स्वस्य काव्यकुशलतां प्रकटीकरोति। भारवेः जीवनकालमधिकृत्य विभिन्नमतानि सन्ति। तथापि सः क्रि.व. षष्ठशतके जीवनमाधारयदिति विद्वांसः मन्यन्ते।

सर्वविधलक्षणयुक्ते किरातार्जुनीयमहाकाव्ये अष्टादशसर्गाः सन्ति। महाभारतस्य वनपर्वादुद्धृतः अर्जुनस्य पाशुपतास्त्रप्राप्तिवृत्तान्तः अस्य इतिवृत्तम्। द्युते पराजिताः युधिष्ठिरादयः वनवासपूर्त्यर्थं द्वैतवनं प्राप्तवन्तः। तत्रस्थाः ते दुर्योधनवृत्तान्तं विप्रवेषधारिणः कस्माच्चित् किरातदूतात् ज्ञात्वा दुर्योधनं प्रति युद्धं कर्तुं निश्चियं कुर्वन्ति। तदर्थं व्यासनिर्देशानुसारं अर्जुनः शिवात् पाशुपतास्त्रलाभाय हिमालये घोरतपः कर्तुं आरब्धवान्। अर्जुनं परीक्षितुं शिवः किरातवर्षेण तत्र आगच्छति। शूकरवधमधिकृत्य संजातः

विवादः युद्धरूपेण परिणतः। तदवसरे अर्जुनस्य असामान्यपराक्रमपाटवं दृष्ट्वा संप्रीतः परमेश्वरः अर्जुनाय पाशुपतास्त्रं ददाति। एवं रृतं किरातार्जुनीयमहाकाव्यं सहृदयहृदय हठादाकर्षयति।

शिशुपालवधम्

संस्कृतमहाकविषु उपमा-अर्थगौरव-पदलालित्यानि प्रत्येकं एकैकस्मिन् सन्ति। किन्तु एते त्रयो गुणाः माघे विशेषेण भासन्ते। अत एव उक्तं माघे सन्ति त्रयो गुणाः इति। माघस्य जीवनकालः क्रि.व. अष्टशतकमिति समालोचकैः अनुमितिः।

शिशुपालवधस्य कर्ता माघः भवति। माघेन विरचितत्वात् एतत्काव्यं माघम् इति नाम्नाऽपि प्रसिद्धम्। तत्र विंशतिसर्गाः सन्ति। महाभारताश्रिता शिशुपालवधात्मिका कथा अत्र वर्णिताऽस्ति। नारदात् युधिष्ठिरयज्ञवृत्तान्तं तथा शिशुपालवधाय शुकसंन्देशं च श्रुत्वा श्रीकृष्णः स्वसैन्यैः सह युधिष्ठिरसमीपं गच्छति। ततः द्वादशसर्गपर्यन्तं रैवतकपर्वतस्य षट्ऋतूनां, जलक्रीडायाः, प्रभातस्य, यमुनानद्यश्च वर्णनं दृश्यते। अनन्तरं कृष्णपाण्डवसमागमः. श्रीकृष्णस्य नगरप्रदेशः, शिशुपालस्य क्रोधः, युद्धाया सन्नद्धता, दूतसंवादः, प्रयाणं, युद्धम्, अन्तिमे शिशुपालस्य वधः च माघेन अतिमनोहररीत्या उपवर्णिताः। नवनवशब्दानां प्रयोगबाहुल्येन नवसर्गे गते माघे नवशब्दो न विद्यते इति लोकोक्तिः अतिशयेन प्रचलिता।

नैषधीयचरितम्

नैषधीयचरितमहाकाव्यस्य कर्ता श्रीहर्षः भवति। सः कन्याकुब्जाधीश्वरयोः विजयचन्द्रजयचन्द्रयोः सभापण्डितः आसीत्। तस्य जीवनकालः द्वादशशतकं भवति। तस्य पिता हीरः माता मामल्लदेवी च भवति।

पञ्चमहाकाव्येषु प्रौढं श्रेष्ठं च भवति नैषधीयचरितम्। तत्र द्वाविंशतिसर्गाः सन्ति। अस्य इतिवृत्तं महाभारतस्य नलोपाख्यानात् स्वीकृतमेव।

नलश्रीवर्णनादारब्धमिदं महाकाव्यं नलदमयन्त्योः सुखसङ्गमं प्राप्य विश्राम्यति। तत्र प्रथमे दमयन्त्याः स्मृत्या विरहन् नलः एकं स्वर्णमयं हंसं पश्यति, तं गृह्णाति च। हंसः स्वामवस्थां निवेद्य मोचनं प्रार्थयति। राज्ञः प्रीत्यर्थं हंसः विदर्भानगरीं गत्वा तस्य अनुरागं दमयन्तीं प्रति ज्ञापयति। किन्तु तत्समये विदर्भराजेन दमयन्त्याः स्वयंवरसभा आयुज्यते। यद्यपि तत्र चत्वारः दिक्पालाः नलरूपं धृत्वा आगच्छन्ति, तथापि दमयन्त्याः नलं प्रति अनुरागं ज्ञात्वा ते स्वरूपाण्येव गृह्णन्ति। ततः दमयन्ती नलं स्वयंवरस्त्रजा विभूषयति। अथ ईर्ष्यया कलिः नलं प्रविश्य तं विरूपयति। अन्ते लब्धस्वरूपेण नलेन सह दमयन्त्याः सुखसङ्गमो भवति च।

अस्य काव्यस्य शैली, वर्णनारीतिः, पदानां प्रयोगश्च अतिक्लिष्टं भवति। एवंकृतवैशिष्ट्यात् एवमुच्यते नैषधं विद्वदौषधम् इति। काव्यानुशीलनार्थं साहित्यपठितृभिः उपयुक्तः आदिग्रन्थो भवति नैषधीयचरितम्। अत एव उक्तं उदिते नैषधे काव्ये क्व माघः क्व च भारविः इति।

मुद्राराक्षसम्

मुद्राराक्षसम् विशाखदत्तेन लिखितं संस्कृतनाटकम्। चाणक्यः धननन्दस्य निग्रहं कर्तुं चन्द्रगुप्तमौर्यम् उपकरोति। चन्द्रगुप्तः राज्ञा पर्वतकेन सह नन्दराज्यं जयति। ततः युक्त्या विषदग्धः पर्वतकः म्रियते। तस्य पुत्रः मलयकेतुः नन्दमन्त्री राक्षसः च मगधं जेतुं योजनां कुरुतः। परं चाणक्यः छलेन मलयवे जयति।

संस्कृतस्य निखिलेभ्यः नाटककारेभ्यः भिन्नोऽयं विशाखदत्त नामा नाट्यकारः यः कूट , राजनीतिज्चाश्रित्य नाटकं निर्मितवान्। कवेः राजवंशसम्भवात् राजनीतिषु पक्षपातो दृश्यते।

विशाखदत्तस्य पितामहः श्रीवटेश्वरदत्तः वत्सराजाभिधस्य देशस्य सामन्तराजाऽऽसीत्। पिता चास्य भास्करदत्त 'महाराजा' इत्युपाधिनामङ्कृत आसीत्। विशाखदत्तः कौटिल्यार्थशास्त्रस्य शुक्रनीतिशास्त्रस्य च प्रकाण्डविद्वान् आ । ज्योतिः दर्शनन्यायशास्त्रेषु चास्य नैपुण्यं दृश्यते। वैदिकधर्मावलम्बी विशाखदत्तः बौध्दधर्ममपि अत्यादरेण समवलोकयति स्म अस्यैतानि नाटकानि प्राप्यन्ते - (१) मुद्राराक्षसम्, (२) देवीचन्द्रगुप्तम्, (३) अभिसारितवञ्चितकम्।

अस्य नाटकस्य नायकचन्द्रगुप्तश्चाणक्यो वेति विचारविषयः। केचित् प्रधानफलाश्रयतायां चन्द्रगुप्तं नायकं मन्येन्तेऽपरे कथातन्तुसञ्चालनप्रधानतया चाणक्यमेव नायकं स्वीकुर्वन्ति। वस्तुतत्त्वे चिन्त्यमाने चाणक्य एव नायकः सिद्ध्यति। मुद्रया निगृहीतो राक्षसो यत्र तन्मुद्राराक्षसमिति व्युत्पत्तौ मुद्राप्रवर्तकस्य नायकत्वं । सत्यव्रतसिंहद्विजेन्द्रनाथावपि मतमिदं समर्थयतः विशाखदत्तस्य देवीचन्द्रगुप्तं नाम नाटकान्तरम्।

विशाखदत्तकृतं देवीचन्द्रगुप्तनामकं नाटकान्तरमपि प्राप्यते रामचन्द्रगुणचन्द्रकृते नाटकदर्पणे नाम ग्रन्थेऽस्य विस्तृतमुध्दरणं प्राप्यते। भौजस्य सरस्वतीकण्ठाभरणे अभिन अभिनवभारत्थां चास्योल्लेखो दृश्यते। अत्र नाटके शकराजस्य कारागारात् रामगुप्तस्य महिष्या ध्रुवदेव्याः चन्द्रगुप्तकृत उध्दारो

वर्णितः । एतन्नाटकेतिवृत्तमादायैव जयशङ्करप्रसादेन हिन्दी भाषायां ध्रुवस्वामिनी' नाम नाटकं प्रणीतम्।

नाटकमिदम् आद्यन्तं यावत् ओजस्विताया पौरुषस्य चोपरि आधारिभूतमस्ति। पि महाकविभा 'प्रतिज्ञयौगन्धरायणम्' कूटनीत्याधारीभूतं नाटकं विद्यते, परमस्मिन् मुद्राक्षसे या ओजस्विता दरीदृश्यते। न सा प्रतिज्ञायौगन्धरायणे संस्कृतसाहित्ये 'वेणीसंहारम्' निःसन्देहं वीररस्स्य सफलं नाटकमस्ति, परन्तु अनेनापिमुद्राराक्षसस्य तुलना कर्तु न शक्यते। हि वेणीसंहारनाटके युध्द- भीषणता, नाटकस्य वातावरण नितरां भयावहं करोति स्थाने स्थ सैनिकानाम् अन्योऽन्यसंघट्टने नाटकस्य वातावरणं सर्वदेव खटखटायते अतः ऐतिहासिक राजनैतिक वथाभूतं वीररसपूर्णमपि वेणीसंहारनाटकं' मुद्राराक्षसस्य न तुलामुपयाति। मुद्राराक्षसेऽपि युद्धं तु भवति, परमन्त्र सैनिकानां युद्धं न भवति द्वयो राजनीतिज्ञयोः राजनीति समराङ्गणे कूटबुद्ध्यस्त्रेण समरं भवति नास्त्रेण"न, धनुषापि व। चन्द्रगुप्तस्य कथनमिदम् विर्नव युध्दादार्येण जित दुर्जय परबलमिति युक्तियुक्तं प्रतिभाति। अतः मुद्राराक्षसं टकसाहित्येऽद्वितीया कृतिरिति कथने नातिशयोक्तिः। मुद्राराक्षसे विशाखदत्तस्य शैली पुरुषार्थपूर्णास्ति। पुत्रानुरुपं भावनिरुपणं तथा भाषाप्रयोगश्च दृश्यते। तृतीयाङ्के शरदर्तोः वर्णनं नितान्तं प्रभावपूर्ण विद्यते ।

विशाखदत्तः नाटकं वीररसपूर्णं तथौजपूर्णं च कर्तुं यथाशक्तिः प्रयत्नशीलः दृश्यते सफलश्चाभूत्। पाराणां चरित्रचित्रणेऽपि कविप्रतिभा सर्वातिशायिनी। - भावयोः शैलीपात्रचरित्रचित्रणयोः कविशक्तेश्च सम्यकतया कृतायां समालोचनायां मुद्राराक्षसः विशाखदत्तस्य अद्वितीयं ऐतिहासिकं नाटकमस्ति।

******

UNIT II: Intensive study of Naisadhiyacarita

Canto I (first 65 verses)

अथ तत्र भवांश्चिन्तामणिमन्त्रचिन्तनप्राप्ताऽलौकिकप्रतिभा- परकर्षो महाकविः श्रीहर्षः पुण्यश्लोकश्लोकनपरं नैषधीयचरिताऽभिधानं महाकाव्यं विधित्सुरादौ वस्तुनिर्देशरूपं मङ्गलं निर्दिशति निपीयति-

निपीय यस्य क्षितिरक्षिणः कथां तथाऽऽद्रियन्ते न बुधाः सुधामपि।

नलः सितच्छत्रितकीर्तिमण्डलः स राशिरासीन्महसां महोज्ज्वलः।। १

अन्वयः-

यस्य क्षितिरक्षिणः कथां निपीय बुधाः सुधां अपि यथा न आद्रियन्ते। सितच्छत्रितकीर्तिमण्डलः महसां राशिः महोज्ज्वलः स नल आसीत्।

व्याख्या-

यस्य = प्रकृतस्य, क्षितिरक्षिणः = भूपतेः, कथानायकस्य नलस्येति भावः। कथां = उपाख्यानं, निपीय = नितरामास्वाद्य, सादरं श्रुत्वेति भावः। बुधाः = विद्वांसः, सुधां अपि = अमृतम् अपि, तथा = तेन प्रकारेण, न आद्रियन्ते = न आदरं कुर्वन्ति, बुधाः सुधां उपेक्ष्य नलकथां बहु मन्यन्त इति भावः। सितच्छत्रितकीर्तिमण्डलः = शुक्लातपत्रीकृतयशोमण्डलः, महसां = तेजसां, राशिः = समूहः, रविरिवेतिभावः। महोज्ज्वलः = उत्सवदीप्यमानः, नित्यमहोत्सवशालीति भावः। सः = प्रसिद्धः, नलः = नलनामको राजा, आसीत् = अभवत्।

रसैः कथा यस्य सुधाऽवधीरिणो नलः स भूजानिरभूद्गुणाद्भुतः।

सुवर्णदण्डैकसितातपत्रितज्वलत्प्रतापावलिकीर्तिमण्डलः।। २

अन्वयः-

यस्य कथा रसैः सुधाऽवधीरिणी, भूजानिः स नलः सुवर्णदण्डैकसितातपत्रितज्वलत्प्रतापावलिकीर्तिमण्डल गुणाऽद्भुतः अभूत्।

व्याख्या-

यस्य = नलस्य, कथा = उपाख्यानं, रसैः = स्वादैः, श्रृङ्गारादिरसैर्वा, सुधाऽवधीरिणी = अमृततिरस्कारिणी, भूजानिः = भूपतिः, सः = पूर्वोक्तः, नलः = तदाख्यो नृपः, सुवर्णदण्डैकसितातपत्रितज्वलत्प्रतापावलिकीर्तिमण्डलः = स्वर्णदण्डैकशुक्लच्छत्रितदीप्यमानतेजः पङ्क्तियशोमण्डलः, अत एव गुणाऽद्भुतः = शौर्यदाक्षिण्यादिभिराश्चर्यभूतः, अभूत् = आसीत्।

पवित्रमत्रातनुते जगद्युगे स्मृता रसक्षालनयेव यत्कथा।

कथं न सा मद्गिरमाविलामपि स्वसेविनीमेव पवित्रयिष्यति।। ३

अन्वयः-

अत्र युगे यत्कथा स्मृता (सती) रसक्षालनया इव जगत् पवित्रं आतनुते। सा आविलां अपि स्वसेविनीं एव मद्गिरं कथं न पवित्रयिष्यति?

व्याख्या-

कविः स्वविनयं प्रदर्शयति – पवित्रमिति। अत्र = अस्मिन्, युगे = कलियुग इत्यर्थः। यत्कथा = यस्य (नलस्य) कथा (उपाख्यानम्), स्मृता = चिन्तिता (सती), रसक्षालनया इव = जलधावनेन इव, जगत् = लोकं, पवित्रं =

विशुद्धम्, आतनुते = करोति। सा = नलकथा, आविलां अपि = कलुषां अपि, सदोषां अपीति भावः, स्वसेविनीं एव = आत्मवर्णनपरां एव। मद्गिरं = मद्वाचं, नैषधवर्णनरूपामिति भावः। कथं = केन प्रकारेण, न पवित्रयिष्यति = पवित्रां न करिष्यति? पवित्रां करिष्यत्येवेति भावः।

अधीतिबोधाचरणप्रचारणैर्दशाश्चतस्रः प्रणयन्नुपाधिभिः।

चतुर्दशत्वं कृतवान्कुतः स्वयं न वेद्मि विद्यासु चतुर्दशस्वयम्।। ४

अन्वयः-

अयं चतुर्दशसु विद्यासु अधीतिबोधाचरणप्रचारणैः उपाधिभिः चतस्रः दशाः प्रणयन् स्वयं चतुर्दशत्वं कुतः कृतवान्? (इति) न वेद्मि।

व्याख्या-

नलस्य चतुर्दशविद्याध्ययनं प्रतिपादयति - अधीतिति। अयं = नलः, चतुर्दशसु = चतुर्दशसंख्यकासु, विद्यासु = वेदादिषु, अधीतिबोधाचरणप्रचारणैः = श्रवणाऽर्थज्ञानतदर्थाऽनुष्ठानप्रसारणैः, उपाधिभिः = भेदैः, चतस्रः = चतुःसंख्यकाः, दशाः = अवस्थाः, प्रणयन् = कुर्वन्, स्वयं = आत्मना, चतुर्दशत्वं = चतुर्दशसंख्यकत्वं, कुतः = कस्मात्, कृतवान् = विहितवान्, इति, न वेद्मि = नो जाने, चतुर्दशसंख्यकानां विद्यानां चतुरावृत्या षट्पञ्चाशत्वमापादनीयं, कथं केवलं चतुर्दशत्वमिति भावः, चतुरवस्थात्वं कृतवानिति विरोधपरिहारः।

अमुष्य विद्या रसनाऽग्रनर्तकी त्रयीव नीताऽङ्गगुणेन विस्तरम्।

अगाहताऽष्टादशतां जिगीषया नवद्वयद्वीपपृथग्जयश्रियाम्।। ५

अन्वयः-

अमुष्य रसनाऽग्रनर्तकी विद्या, त्रयी इव अङ्गगुणेन विस्तरं नीता (सती) नवद्वयद्वीपपृथग्जयश्रियां जिगीषया अष्टादशतां आगाहत।

व्याख्या-

नलस्याऽष्टादशविद्याऽभिज्ञतां प्रतिपादयति - अमुष्येति। अमुष्य = नलस्य। रसनाऽग्रनर्तकी = जिह्वाग्रसञ्चारिणी, विद्या = पूर्वोक्ता वेदादिविद्या सूदविद्या च रसनाऽग्रनर्तनधर्मादिति भावः, त्रयी इव = त्रिवेदी इव, अङ्गगुणेन = शिक्षाद्यङ्गावृत्या, विस्तरं = वृद्धिं, नीता = प्रापिता सती, नवद्वयद्वीपपृथग्जयश्रियां = अष्टादशद्वीपपृथग्विजयलक्ष्मीनां, जिगीषया = जेतुमिच्छया (इव) अष्टादशतां = अष्टादशसंख्यकत्वम्, आगाहत = अभजत।

दिगीशवृन्दांऽशविभूतिरीशिता दिशां स कामप्रसभाऽवरोधिनीम्।

बभार शास्त्राणि दृशं द्वयाऽधाकां निजत्रिनेत्राऽवतरत्वबोधिकाम्।। ६

अन्वयः-

दिगीशवृन्दांऽशविभूतिः दिशां ईशिता सः शास्त्राणि कामप्रसभाऽवरोधिनीं निजत्रिनेत्राऽवतरत्वबोधिकां द्वयाऽधिकां दृशं बभार।

व्याख्या-

नलस्य देवांशत्वं प्रतिपादयति – दिगीशेति। दिगीशवृन्दांऽशविभूतिः = इन्द्रादिदिक्पालमात्रोद्भवः, दिशां = प्राच्यादिकाष्ठानाम्, ईशिता = ईश्वरः, सः = नलः, शास्त्राणि = वेदादिशास्त्राणि (एव), कामप्रसभाऽवरोधिनीं = इच्छायाः कामदेवस्य वा बलाऽवरोधकारिणीं, निजत्रिनेत्राऽवतरत्वबोधिकां =

स्वत्रिनयनाविर्भावज्ञापिकां, स्वमहादेवाऽवतारत्वज्ञापिकां वा, द्वयाऽधिकां = द्वितयाऽतिरिक्तां, तृतीयमिति भावः, दृशं = नेत्रं, बभार = धृतवान्।

पदैश्चतुर्भिः सुकृते स्थिरीकृते कृतेऽमुना के न तपः प्रपेदिरे ?

भुवं यदेकाङ्घ्रिकनिष्ठया स्पृशन्दवावधर्मोऽपि कृशस्तपस्विताम्।। ७

अन्वयः-

अमुना कृते सुकृते चतुर्भिः पदैः स्थिरीकृते (सति) के तपो न प्रपेदिरे यत् अधर्मोऽपि अङ्घ्रिकनिष्ठया भुवं स्पृशन् कृशः (सन्) तपस्वितां दधौ।

व्याख्या-

अथ नलस्य स्वभावं दर्शयति – पदैरिति। अमुना = नलेन, कृते = सत्ययुगे, सुकृते = धर्मे, चतुर्भिः = चतु सख्यकैः, पदैः = चरणै, वृषरूपत्वादितिशेषः। स्थिरीकृते = निश्चलीकृते (सति)। तपोज्ञानयज्ञदानरूपैः पदैरयमर्थो धर्मपक्षे योज्यः। के = जनाः, तपः = चान्द्रायणादिरूपं नियमाचरणं, न प्रपेदिरे = न प्राप्तवन्तः, अपि तु सर्व एव तपश्चक्रुरित्यर्थः। यत् = यतः, अधर्मोऽपि = धर्मविरोध्यपि, किमुत अन्य इति अपिशब्दाऽर्थः। अङ्घ्रिकनिष्ठया = चरणकनिष्ठया, भुवं = भूमिं, स्पृशन् = आमृशन्, कृशः = दुर्बलः (सन्), तपस्वितां = तापसत्वं, दीनत्वं च, दधौ = धारयामास, नलस्य शासनादधर्मोऽपि धर्मव्यापृतचित्तोऽभूदिति भावः।

यदस्य यात्रासु बलोद्धतं रजः स्फुरत्प्रतापाऽनलधूममञ्जिम।

तदेव गत्वा पतितं सुधाऽम्बुधौ दधाति पङ्कोभवदङ्कतां विधौ।। ८

अन्वयः-

अस्य यात्रासु बलोद्धतं स्फुरत्प्रतापाऽनलधूममञ्जिम यत् रजः, तद् एव गत्वा सुधाऽम्बुधौ पतितम् (अतएव) पङ्कीभवत् (सत्) विधौ अङ्कतां दधाति।

व्याख्या-

अस्य = नलस्य, यात्रासु = विजययानेषु, बलोद्धतं = सैन्योत्क्षिप्तं, स्फुरत्प्रतापाऽनलधूममञ्जिम = ज्वलत्तेजोऽग्निधूममञ्जु, यत्, रजः = धूलिः, तद् एव = रज एव, गत्वा = व्रजित्वा, उत्क्षेपवेगादिति भावः। सुधाऽम्बुधौ = क्षीरसमुद्रे, पतितम् = निपतितं सत्, अतएव, पङ्कीभवत् = कर्दमीभवत् सत्, विधौ – चन्द्रमसि, सुधाऽम्बुधिस्थित इति भावः, अङ्कतां = कलङ्कत्वं, दधाति = धारयति।

स्फुरद्धनुर्निःस्वनतद्घनाऽशुगप्रगल्भवृष्टिव्ययितसय सङ्गरे।

निजस्य तेजः शिखिनः परःशता वितेनुरङ्गारमिवाऽयशः परे।। ९

अन्वयः-

सङ्गरे परःशताः परे स्फुरद्धनुर्निःस्वनतद्घनाशुगप्रगल्भ- वृष्टिव्ययितस्य निजस्य तेजः शिखिनः अङ्गारं इव अयशः वितेनुः।

सङ्गरे = युद्धे, परःशताः = शतात् परे, शताधिका इत्यर्थः, बहव इति भावः। परे = शत्रवः, स्फुरद्धनुर्निःस्वनतद्घनाशुगप्रगल्भवृष्टिव्ययितस्य = प्रसरच्चापघोषसमन्वितनलमोघबाणमहावर्षनिर्वापितस्य, निजस्य = स्वस्य, तेजः शिखिनः = प्रतापाग्नेः, अङ्गारं इव = उल्मुकम् इव, अयशः = अकीर्तिं पराजयजनितामिति भावः। वितेनुः = विस्तारयामासुः।

अनल्पदग्धाऽरिपुराऽनलोज्ज्वलैर्निजप्रतापैर्वलयं ज्वलद्भुवः।

प्रदक्षिणीकृत्य जयाय सृष्टया रराज नीराजनया स राजघः।। १०

अन्वयः-

राजघः सः अनल्पदग्धाऽरिपुराऽनलोज्ज्वलैः निजप्रतापैः ज्वलत् भुवो वलयं प्रदक्षिणीकृत्य जयाय सृष्टया नीराजनया रराज।

व्याख्या-

राजघः = शत्रुभूपालघातुकः, सः = नलः, अनल्पदग्धाऽरिपुराऽनलोज्ज्वलैः = बहुलभस्मीकृतशत्रुनगरवह्निप्रदीप्तैः, निजप्रतापैः = स्वतेजोभिः, ज्वलत् = दीप्तं, भुवः = भूमेः, वलयं = मण्डलं, प्रदक्षिणीकृत्य = प्रदक्षिणं विधाय, जयाय = जेतुं, सृष्टया = निर्मितया, नीराजनया = आरात्रिकेण, प्रतिपक्षराजाऽभावकरणेन वा, रराज = शुशुभे, नलस्य प्रतापो भूमण्डलव्यापकोऽभूदिति भावः।

निवारितास्तेन महीतलेऽखिले निरीतिभावं गमितेऽतिवृष्टयः।

न तत्यजुर्नूनमनन्यसंश्रयाः प्रतीपभूपालमृगीदृशां दृशः।। ११

अन्वयः-

तेन अखिले महीतले निरीतिभावं गमिते निवारिता अतिवृष्टयः अनन्य संश्रयाः (सत्यः) प्रतीपभूपालमृगीदृशां दृशं नतत्यजुः नूनम्।

व्याख्या-

तेन = नलेन, अखिले = समस्ते, महीतले = भूतले, निरीतिभावम् = अतिवृष्ट्यादीतिभावराहित्यं, गमिते = प्रापिते सति, निवारिता = निराकृता,

अतिवृष्टयः = अतिवर्षाणि, अनन्यसंश्रयाः = अन्याश्रयस्थानरहिताः सत्यः, प्रतीपभूपालमृगीदृशां = शत्रुभूपतिसुन्दरीणां, दृशं = नेत्राणि, न तत्यजुः = त्यक्तवत्यः, नूनम् = इव।

सितांऽशुवर्णैर्वयति स्म तद्गुणैर्महाऽसिवेम्नः सहकृत्वरी बहुम्।

दिगङ्गनाऽङ्गाभरणं रणाऽङ्गणे यशः पटं तद्भटचातुरी तुरी।। १२

अन्वयः-

तद्भटचातुरी तुरी महाऽसिवेम्नः सहकृत्वरी रणाऽङ्गणे सितांऽशुवर्णैः दिगङ्गनाऽङ्गाभरणं बहुं यशःपटं वयति स्म।

व्याख्या-

तद्भटचातुरी = नलयोद्धचतुरता, तुरी = सूत्रवेष्टननलिका, महाऽसिवेम्नः = विशालखड्गवायदण्डस्य, सहकृत्वरी = सहकारिणा (सती), रणाऽङ्गणे = युद्धाऽजिरे, सितांऽशुवर्णैः = चन्द्रवर्णैः, शुक्लवर्णैरित्यर्थः। तद्गुणैः = नलशौर्यादिगुणैरेव तन्तुभिः, दिगङ्गनाऽङ्गाभरणं = दिशानार्यवयवभूषणं, बहुं = प्रचुरं, यशःपटं = कीर्तिवस्त्रं, वयति स्म = निर्मितवती।

प्रतीपभूपैरिव किं ततो भिया विरुद्धधर्मैरपि भेत्तृतोज्झिता।

अमित्रजिन्मित्रजिदोजसा स यद्विचारदृक्चारदृगप्यवर्तत।।१३

अन्वयः-

प्रतीपभूपैः इव विरुद्धधर्मैः अपि ततो भिया भेत्तृता उज्झिता किम् यत् स अमित्रजित्, मित्रजित्, विचारदृक् अपि चारदृक् अवर्तत।

व्याख्या-

प्रतीपभूपैः इव = विरोधिभूपतिभिः इव, विरुद्धधर्मैः अपि = मिथोविरोधिधर्मैः अपि, ततः तस्मात् नलात् इत्यर्थः, भिया भयेन हेतुना, भेत्तृता भेदनकारिता, पक्षान्तरे भेदज्ञापकता, व्यावर्तकता इति भावः, उज्झिता किम् = परित्यक्ता किम्? यत् यस्मात्कारणात्, सः = नलः, ओजसा = तेजसा, अमित्रजित् = मित्रजिद्भिन्न, परं मित्रजित् मित्रजेता,अत्र योऽमित्रजित् मित्राजिद्भिन्नः स कथं मित्रजित् (मित्रजेता इति विरोधः प्रतीयते), तत्परिहारस्तु - ओजसा = प्रतापेन, अमित्रजित् = शत्रुजेता, तथा ओजसा = तेजसा, मित्रजित् = सूर्यजेता इति। इत्थमेव सः = नलः, विचारद्दृक् चारदृग्भिन्नः। परं चारदृक् चारद्दृष्टिः, अत्राऽपि यो विचारदृक् (चारदृग्भिन्नः) स कथं चारदृक् (चारद्दृक्)इति विरोधः प्रतीयते, तत्परिहारस्तु – विचारदृक् = विचारपूर्वकं द्रष्टा, चारदृक् = गुप्तचरनेत्रः, अवर्तत= आसीत्।

तदोजसस्तद्यशसः स्थिताविमौ वृथेति चित्ते कुरुते यदा यदा।

तनोति भानोः परिवेषकैतवात्तदा विधिः कुण्डलनां विधोरपि।। १४

अन्वयः-

विधिः तदोजसः तद्यशसः स्थितौ इमौ वृथा इति यदा यदा चित्ते कुरुते, तदा परिवेषकैतवात् भानोः विधोः अपि कुण्डलनां तनोति।

व्याख्या-

विधिः = ब्रह्मा, तदोजसः = नलतेजसः, तद्यशसः = नलकीर्तेः, स्थितौ = विद्यमानतायाम्, इमौ = भानुविधू, सूर्यचन्द्रावित्यर्थः। वृथा = व्यर्थप्रायौ, निष्फलाविति भावः। इति = इत्थं, यदा यदा = यस्मिन् यस्मिन् समये, चित्ते

= मनसि, कुरुते = विधत्ते, विमृशतीति भावः। तदा = तस्मिन् तस्मिन् समये, परिवेषकैतवात् = परिधिच्छलात्, भानोः = सूर्यस्य, विधोः अपि = चन्द्रमसः अपि, कुण्डलनां = वैयर्थ्यसूचकं रेखामण्डलं, तनोति = विस्तारयति।

अयं दरिद्रो भवितेति वैधसीं लिपिं ललाटेऽर्थिजनस्य जाग्रतीम्।

मृषा न चक्रेऽल्पितकल्पपादपः प्रणीय दारिद्र्यदरिद्रतां नृपः।। १५

अन्वयः-

अल्पितकल्पपादपो नृपः अर्थिजनस्यललाटे अयं दरिद्रो भविता इति जाग्रतीं वैधसीं लिपिं दारिद्र्यदरिद्रतां प्रणीय मृषा न चक्रे।

व्याख्या-

नलस्य दानशौण्डत्वं श्लोकद्वयेन प्रतिपादयति - अयमिति। अल्पितकल्पपादपः = अल्पीकृतकल्पवृक्षः, नृपः = नैषधः, अर्थिजनस्य = याचकजनस्य, ललाटे = भाले, अयं = एषः, जनः = नरः, दरिद्रः = निस्वः, भविताः = भविष्यति, इति = इत्थं, जाग्रतीं = सदा स्थितां, वैधसीं = ब्रह्मसम्बन्धिनीं, लिपिं = लिबिं, वर्णावलीमिति भावः, दारिद्र्यदरिद्रतां = दरिद्रताऽभावं, प्रणीय = निर्माय, मृषा = मिथ्या, न चक्रे = न कृतवान्, एतेन याचितपदार्थस्य दातुः कल्पपादपान्नलस्योत्कर्षाऽतिशयो द्योत्यते।

विभज्य मेरुर्न यदर्थिसात्कृतो न सिन्धुरुत्सर्गजलव्ययैर्मरुः।

अमानि तत्तेन निजाऽयशोयुगं द्विफालबद्धाश्चिकुराः शिरः स्थितम्।। १६

अन्वयः-

विभज्य मेरुः यत् अर्थिसात् न कृतः, उत्सर्गजलव्ययैः सिन्धुः, यत् मरुः न कृतः, तत् तेन द्विफालबद्धाः चिकुराः शिरः स्थितं निजाऽयशोयुगम् अमानि।

व्याख्या-

विभज्य = विभागं कृत्वा, खण्डशो विधायेति भावः। मेरुः = सुमेरुपर्वतः, यत् = यस्मात्कारणात्, अर्थिसात् = याचकाऽधीनः, कृतः = नो विहितः, एवं च उत्सर्गजलव्ययैः = दानसलिलोपयोगैः, सिन्धुः = समुद्रः। यत् = यस्मात् कारणात्, मरुः = धन्वा, निर्जलदेश इति भावः, न कृतः = नो विहितः। तत् = तस्मात् कारणद्वयात्, तेन = नलेन, द्विफालबद्धाः = द्विभागनद्धा, चिकुराः = केशाः उद्देश्यवाचकं पदमेतत्। शिरः स्थितं = स्वमस्तकस्थं, निजाऽयशोयुगम् = स्वककीर्तियुग्मं, विधेयवाचकं पदमेतत्। अमानि = मतं, विचारितमिति भावः।

अजस्रमभ्यासमुपेयुषा समं मुदैव देवः कविना बुधेन च।

दधौ पटीयान्समयं नयन्नयं दिनेश्वरश्रीरुदयं दिने दिने।। १७

अन्वयः-

पटीयान् दिनेश्वरश्रीः अयं देवः अजस्रम् अभ्यासम् उपेयुषा कविना बुधेन च समं मुदा एव समयं नयन् दिने दिने उदयं दधौ।

व्याख्या-

पटीयान् = कार्यकुशलः, दिनेश्वरश्रीः = सूर्यसमतेजाः, अयं = वर्ण्यमानः, देवः = राजा, नल इत्यर्थः। अजस्रम् निरन्तरम्, अभ्यासम् = समीपम्, उपेयुषा प्राप्तवता, कविना = काव्यकर्त्रा शुक्रेन च, बुधेन = पण्डितेन, चन्द्रपुत्रग्रहेण च, समं = सह, मुदा एव = आनन्देन एव, समयं = कालं,

नयन् = यापयन्, दिने दिने = प्रतिदिनम्, उदयं उन्नतिं उदयपर्वतसम्बन्धं च, दधौ = धृतवान्।

अधोविधानत्कमलप्रवालयोः शिरःसु धानादखिलक्षमाबुजाम्।

पुरेदमूर्ध्वं भवतीति वेधसा पदं किमस्याऽङ्‌िकतमूर्ध्वरेखया।। १८

अन्वयः-

कमलप्रवालयोः अधोविधानात् अखिलक्षमाभुजां शिरः सु धानात् इदम् ऊर्ध्वं पुरा भवति इति वेधसा अस्य पदम् ऊर्ध्वरेखया अङ्‌िकतं किम् ?

व्याख्या-

कमलप्रवालयोः = कमलपल्लवयोः, अधोविधानात् = तिरस्करणात्, अरुणतास्निग्धतामृदुत्वाऽतिशयैरिति शेषः। तथा अखिलक्षमाभुजां = सकलभूपालानां, शिरः सु = मस्तकेषु, धानात् = स्थापनात्, इदम् = पदम्, ऊर्ध्वं = उपरिवर्ति, पुरा भवति = भविष्यति इति = हेतोः, वेधसा = ब्रह्मणा, अस्य = नलस्य, पदम् = चरणम्, ऊर्ध्वरेखया = उच्चरेखया, अङ्‌िकतं किम् = चिह्नितं किम्?

जगज्जय तेन च कोशमक्षयं प्रणीतवान्शैशवशेषवानयम्।

सखा रतीशस्य ऋतुर्यथा वनं वपुस्तथाऽऽलिङ्गदथाऽस्य यौवनम्।। १९

अन्वयः-

शैशवशेषवान् अयं जगज्जयं, तेन च कोशम् अक्षयं प्रणीतवान्। अयं रतीशस्य सखा ऋतुः यथा वनं, तथा यौवनम् अस्य वपुः आलिङ्गत्।

व्याख्या-

शैशवशेषवान् = बाल्याऽवशेषयुक्तः, षोडषवर्षदेशीय इति भावः। अयं = नलः, जगज्जयं = लोकविजयं, तेन च जगज्जयेन च, कोशम् भाण्डारगृहम्, अक्षयं क्षयरहितं, परिपूर्णमिति भावः, प्रणीतवान् कृतवान्। अथ अनन्तरं, शैशवाऽपगमानन्तरमिति भावः। रतीशस्य रतिपतेः, कामदेवस्येति भावः, सखा सहचरः, मित्रमित्यर्थः। ऋतुः वसन्तः, यथा येन प्रकारेण, वनं काननम्, आलिङ्गति, तथा तेन प्रकारेण, यौवनम् तारुण्यम्, अस्य नलस्य, वपुः शरीरम्, आलिङ्गत् आलिङ्गितवत्, आश्रयदित्यर्थः। नलस्य यौवनप्रादुर्भावो जात इति भावः।

अधारि पद्मेषु तदङ्घ्रिणा घृणा क्व तच्छयच्छायलवोऽपि पल्लवे।

तदास्यदास्येऽपि गतोऽधि कारितां न शारदः पार्विकशर्वरीश्वरः।। २०

अन्वयः-

तदङ्घ्रिणा पद्मेषु घृणा अकारि। तच्छयच्छायलवोऽपि पल्लवे क्व ? शारदः पार्विकशर्वरीश्वरः तदास्यदास्ये अपि अधिकारितां न गतः।

व्याख्या-

तदङ्घ्रिणा = नलचरणेन, पद्मेषु = कमलेषु, घृणा = जुगुप्सा, अकारि = धृता, नलचरणापेक्षया कमलानां निकृष्टत्वादिति भावः। तच्छयच्छायलवोऽपि = नलपाणिकान्तिलेशः अपि। पल्लवे = किसलये, क्व = कुत्र, नलपाणितः कमलानां हीनत्वादिति भावः। शारदः = शरदभ्युदितः, पार्विकशर्वरीश्वरः = पूर्णिमाचन्द्रः, षोडशकलासम्पूर्ण इति भावः। तदास्यदास्ये अपि = नलमुखदासभावे अपि, अधिकारितां = योग्यतां, न गतः = न प्राप्तः, शारदपूर्णचन्द्रोऽपि नलमुखतो हीन आसीदिति भावः।

किमस्य रोम्णां कपटेन कोटिभिर्विधिर्न लेखाभिरजीगणद् गुणान् ?

न रोमकूपौधमिषाज्जगत्कृता कृताश्च किंक दूषणशून्यबिन्दवः ?२१

अन्वयः-

विधिः रोम्णां कपटेन कोटिभिः लेखाभिः अस्य गुणान् किं न अजीगणत् ? जगत्कृता रोमकूपौधमिषात् दूषणशून्यबिन्दवश्च किं न कृता ?

व्याख्या-

विधिः = ब्रह्मा, रोम्णां = लोम्नां, कपटेन = व्याजेन, कोटिभिः = सार्धत्रिकोटिसंख्याभिः, लेखाभिः = रेखाभिः, अस्य = नलस्य, गुणान् = शौर्यौदार्यसौन्दर्यादीन्, किं न अजीगणात् = किं न गणितवान्, अजीगणत् इति भावः। तथैव जगत्कृता = लोकसृजा, ब्रह्मणेति भावः, अस्य रोमकूपौधमिषात् = लोमकूपसमूहच्छलात्, दूषणशून्यबिन्दवः = दोषाऽभाववृषताः, किं न कृता = किं नो विहिताः, कृता एवेति भावः, नलस्य गुणा अतिप्रचुरा दोषाणां सुतरामभाव इति भावः।

अमुष्य दोर्भ्यामरिदुर्गलुण्ठने ध्रुवं गृहीताऽर्गलदीर्घपीनता।

उरःश्रिया तत्र च गोपुरस्फुरत्कपाटदुर्धर्षतिरः प्रसारिता।। २२

अन्वयः-

अमुष्य दोर्भ्याम् अरिदुर्गलुण्ठने अर्गलदीर्घपीनता गृहीता ध्रुवम्। तत्र उरःश्रिया च गोपुरस्फुरत्कपाटदुर्धर्षतिरः प्रसारिता गृहीता ध्रुवम्।

व्याख्या-

अमुष्य = नलस्य, दोर्भ्याम् = बाहुभ्याम्, अरिदुर्गलुण्ठने = शत्रुदुर्गामस्थलबलात्कारग्रहणे, अर्गलदीर्घपीनता = विष्कम्भायतपुष्टता, गृहीता ध्रुवम् = उपात्ता किम्? तत्र = अरिदुर्गलुण्ठने, उरःश्रिया च = वक्षःस्थलसम्पत्या च, गोपुरस्फुरत्कपाटदुर्धर्षतिरः प्रसारिता = पुरद्वारप्रकाशमानकपाटाऽधृष्यता तिर्यक्प्रसरणशीलता च, गृहीता ध्रुवम् = उपात्ता किमु।

स्वकेलिलेशस्मितनिर्जितेन्दुनः निजांऽशदृक्तर्जितपद्मसम्पदः।

अतद्द्वयीजित्वरसुन्दरान्तरे न तन्मुखस्य प्रतिमा चराऽचरे।। २३

अन्वयः-

स्वकेलिलेशस्मितनिर्जितेन्दुनः निजांऽशदृक्तर्जितपद्मसम्पदः तन्मुखस्य प्रतिमा अतद्द्वयीजित्वरसुन्दराऽन्तरे चराऽचरे न।

व्याख्या-

स्वकेलिलेशस्मितनिर्जितेन्दुनः = आत्मक्रीडालवमन्दहास्य- विजितचन्द्रस्य, निजांऽशदृक्तर्जितपद्मसम्पदः = स्वभागनेत्रभर्त्सितकमलश्रियः, तन्मुखस्य = नलाननस्य, प्रतिमा = उपमा, अतद्द्वयीजित्वरसुन्दराऽन्तरे = चन्द्रपद्मजेतृरुचिरपदार्थरहिते, चराऽचरे = जङ्गमस्थावरात्मके जगति, न = न अवर्तत।

सरोरुहं तस्य दृशैव निर्जितं, जिताः स्मितेनैव विधोरपि श्रियः।

कुतः परं भव्यमहो महीयसी तदाननस्योपमितौ दरिद्रता।। २४

अन्वयः-

तस्य दृशा एव सरोरुहं तर्जितम्। (तस्य) स्मितेन न विधोः अपि श्रियः जिताः। (आभ्याम्) परं भव्यं कुतः ? अहो तदाननस्य उपमितौ महीयसी दरिद्रता।

व्याख्या-

तस्य = नलमुखस्य, दृशा एव = नेत्रेण एव, सरोरुहं = कमलं, तर्जितम् = भर्त्सितम्। तस्य स्मितेन एव = मन्दहास्येन एव, विधोः अपि = चन्द्रमसः अपि, श्रियः = शोभाः, जिताः = निर्जिताः, (आभ्याम् = सरोरुहविधुभ्याम्) परं = अन्यत्, भव्यं = सुन्दरं वस्तु, कुतः = कस्मात्, उपलभ्येति शेषः। अहो = आश्चर्यम्। तदाननस्य = नलमुखस्य, उपमितौ = तुलनायां, महीयसी = अतिमहती, दरिद्रता = वचनसम्पत्तेरभावः। कवीनामिति शेषः, सर्वथा विरुपमं नलमुखमिति भावः।

स्ववालभारस्य तदुत्तमाऽ ङ्गजैः समं चमर्येव तुलाऽभिलाषिणः।

अनागसे शंसति बालचापलं पुनः पुनः पुच्छविलोलनच्छलात्।। २५

अन्वयः-

चमरी एव तदुत्तमाऽङ्गजैः समं तुलाभिलाषिणः स्ववालभारस्य अनागसे पुनः पुनः पुच्छविलोलनच्छलात् बालचापलं शंसति।

व्याख्या-

चमरी एव = चमरमृगी एव, तदुत्तमाऽङ्गजैः समं = नलकेशैः सह, तुलाभिलाषिणः = साम्यकामिनः, स्ववालभारस्य = आत्मकेशकलापस्य, अनागसे = अपराधाऽभावाय, पुनः पुनः = भूयो भूयः, पुच्छविलोलनच्छलात्

= लाङ्गूलसञ्चालनव्याजात्, बालचापलं = रोमचाञ्चल्यं यद्वा, शिसुचाञ्चल्यं, शंसति = सूचयति। यथा माता महापुरुषः समं संघर्षशीस्य स्वपुत्रस्याऽपराधाऽभावप्रतिपादनाय एतेन मतिपूर्वकं नैतदाचरितम् बालत्वान्मूर्खत्वादेव इत्थमाचरितमिति कथयति तथैव चमर्यपि नलकेशैः समं साम्यं वाञ्छतो निजवालभारस्याऽपराधाऽभावप्रतिपादनार्थं पुच्छविलोलनच्छलात् इदं चापलं बालत्वेन कृतमिति सूचयतीति भावः।

महीभृतस्तस्य च मन्मथश्रिया निजस्य चित्तस्य च तं प्रतीच्छया।

द्विधा नृपे तत्र जगत्त्रयीभुवां नतभ्रुवां मन्मथविभ्रमोऽभवत्।। २६

अन्वयः-

तस्य महीभृतः मन्मथश्रिया तं प्रति निजस्य चित्तस्य इच्छया च तत्र नृपे जगत्त्रयीभवां नतभ्रुवां द्विधा मन्मथविभ्रमः अभवत्।

व्याख्या-

तस्य = पूर्वोक्तस्य, महीभृतः = राज्ञः नलस्येति भावः। मन्मथश्रिया = कामसदृशशोभया, तं प्रति = नलं प्रति, निजस्य = स्वस्य, चित्तस्य = मनसः, इच्छया च = स्पृहया च, तत्र = तस्मिन्, नृपे = राजनि, नल इति भावः। जगत्त्रयीभवां = लोकत्रितयोत्पन्नानां, नतभ्रुवां = सुन्दरीणां, द्विधा = द्वाभ्यां, प्रकाराभ्यां, मन्मथविभ्रमः कामभ्रान्तिः, कामविलासश्च। अभवत् = अभूत्। लोकत्रितयसुन्दरीणां कामसदृशे नले अयं मन्मथ इति भ्रमो मन्मथविलासश्चाऽभवदिति भावः।

निमीलनभ्रंशजुषा दृशा भृशं निपीय तं यस्त्रिदशीभिरर्जितः।

अमूस्तमभ्यासभरं विवृण्वते निमेषनिःस्वरधुनाऽपि लोचनैः।। २७

अन्वयः-

त्रिदशीभिः निमीलनभ्रंशजुषा दृशा तं भृशं निपीय यः अर्जितः। अमूः अधुना अपि निमेषनिःस्वैः लोचनैः तं अभ्यासभरं विवृण्वते।

व्याख्या-

त्रिदशीभिः = देवीभिः, निमीलनभ्रंशजुषा = मुद्रणनिवृत्तिसेविन्या, निमेषव्यापारशून्यया इति भावः। एतादृश्या दृशा = दृष्ट्या, तं = नलं, भृशं = अत्यर्थं, निपीय पानं कृत्वा, प्रणयाऽतिशयेन दृष्ट्वेति भावः। यः अभ्यासभरः, अर्जितः = उपार्जितः। अमूः = त्रिदश्यः, देव्य इत्यर्थः। अधुना अपि = इदानीम् अपि, निमेषनिःस्वैः = निमेषव्यापाररहितैः, लोचनैः = नेत्रैः, तं = पूर्वोपार्जितम्, अभ्यासभरं = अनुशीलनोत्कर्ष, विवृण्वते = प्रकटयन्ति।

अदस्तदार्कर्णि फलाढ्यजीवितं दृशोर्द्वयं नस्तदवीक्षि चाऽफलम्।

इति स्म चक्षुःश्रवसां प्रिया नले स्तुवन्ति निन्दन्ति हृदा तदाऽऽत्मनः।। २८

अन्वयः-

चक्षुःश्रवसां प्रियाः अदः नः दृशोः द्वयं तदाकर्णि (सत्) फलाढ्यजीवितं, तदवीक्षि (सत्) अफलं च इति नले आत्मनः हृदा तत् स्तुवन्ति स्म निन्दन्ति स्म च।

व्याख्या-

चक्षुःश्रवसां = सर्पणां, प्रियाः वल्लभाः, सर्प्य इत्यर्थः। अदः = इदं, नः =अस्माकं, दृशोः = नेत्रयोः, द्वयं = द्वितयं, दृग्द्वयमित्यर्थः। तदाकर्णि नलश्रवणशीलं सत्, फलाढ्यजीवितं = सफलजीवितं, वर्तत इति शेषः। एवं च तदवीक्षि = नलाऽवेक्षणरहितं सत्, अफलं च = निफलं च, इति =

अस्माद्धेतोः, नले = नैषधविषये, आत्मनः = स्वस्य, तत् दृशोर्द्वयं, स्तुवन्ति स्म = प्रशंसन्ति स्म, नलाकर्णित्वेनेति शेषः। निन्दन्ति स्म च = जुगुप्सन्ते च नलाऽवीक्षित्वेनेति शेषः।

विलोकयन्तीभिरजस्रभावनाबलादमुं नेत्रनिमीलनेष्वपि।

अलम्भि मर्त्याभिरमुष्य दर्शने न विघ्नलेशोऽपि निमेषनिर्मितः।। २९

अन्वयः-

अजस्रभावनाबलात् नेत्रनिमीलनेषु अपि अमुं विलोकयन्तीभिः मर्त्याभिः अमुष्य दर्शने निमेषनिर्मितः विघ्नलेशः अपि न अलम्भि।

व्याख्या-

अजस्रभावनाबलात् = निरन्तरचिन्तनशक्तेः, नेत्रनिमीलनेषु अपि = नयनमुद्रणेषु अपि, अमुं = नलं, विलोकयन्तीभिः = पश्यन्तीभिः, मनसेति शेषः। तादृशीभिः मर्त्याभिः = मानुषीभिः स्त्रीभिः, अमुष्य = नलस्य, दर्शने = विलोकने, निमेषनिर्मितः = नेत्रनिमीलनरचितः, विघ्नलेशः अपि = अनतरायलवः अपि, न अलम्भि = नो लब्धः।

न का निशि स्वप्नगतं ददर्श तं, जगाद गोत्रस्खलिते च का न तम्।

तदात्मताध्यातधवा रते च का चकार वा न स्वमनोभवोद्भवम्।।३०

अन्वयः-

का निशि स्वप्नगतं तं न ददर्श। का च गोत्रस्खलिते तं न जगाद। का च रते तदात्मताध्यातधवा (सती) स्वमनोभवोद्भवं न चकार।

व्याख्या-

का = स्त्री, निशि = रात्रौ, स्वप्नगतं = स्वपप्राप्तं, तं = नलं, न ददर्श नो दृष्टवती, अपि तु सर्वा अपि ददर्शेति भावः। का च स्त्री, गोत्रस्खलिते = नामविपर्यासे, तं = नलं, न जगादनो बभाषे, अपि तु सर्वा एव जगाद इति भावः। का च = स्त्री, रते = सुरतकेलौः, तदात्मताध्यातधवा = नलरूपचिन्तितभर्तृका सती, स्वमनोभवोद्भवं = निजचित्तकामोत्पत्तिं, न चकार = न कृतवती, अपि तु सर्वा एव चकारेति भावः।

श्रियाऽस्य योग्याऽहमिति स्वमीक्षितुं करे तमालोक्य सुरूपया धृतः।

विहाय भैमीमपदर्पया कया न दर्पणः श्वासमलीमसः कृतः।। ३१

अन्वयः-

भैमीं विहाय कया सुरूपया तम् आलोक्य श्रिया अहम् अस्य योग्या इति स्वं ईक्षितुं करे धृतः दर्पणः अपदर्पया (सत्या) श्वासमलीमसः न कृतः ?

व्याख्या-

भैमीं = दमयन्तीं, विहाय = त्यक्त्वा, कया, सुरूपया = सुन्दर्या, तम् = नलम्, आलोक्य, श्रिया = शोभया, अहम्, अस्य = नलस्य, योग्या = अनुरूपा, इति = एवं, विचार्येति शेषः स्वं = आत्मानम्, ईक्षितुं = द्रष्टुं, करे = हस्ते, धृतः = गृहीतः, दर्पणः = आदर्शः, अपदर्पया = गताऽभिमानया सत्या, श्वासमलीमसः = निश्वासमलिनः, न कृतः = नो विहितः, भैमीं विहाय सर्वथा निःश्वासवातेन दर्पणो मलिनीकृत इति भावः।

यथोह्यमानः खलु भोगभोजिना प्रसह्य वैरोचनिजस्य पत्तनम्।

विदर्भजाया मदनस्तथा मनो नलाऽवरुद्धं वयसैव वेशितः।।३२

अन्वयः-

यथा भोगभोजिना वयसा एव उह्यमानः मदनः अनलाऽवरुद्धं वैरोचनिजस्य पत्तनं प्रसह्य वेशिनः खलु। तथा भोगभोजिना वयसा एव उह्यमानः मदनः नलाऽवरुद्धं विदर्भजाया मनः प्रसह्य वेशितः खलु।

व्याख्या-

यथा = येन प्रकारेण, भोगभोजिना = सर्पशरीरभोक्त्रा, वयसा एव पक्षिणा एव, गरुडेनेत्यर्थः। उह्यमानः = प्राप्यमाणः, मदनः कामः प्रद्युम्न इत्यर्थः। अनलाऽवरुद्धं = अग्निपरिवृतं, वैरोचनिजस्य बाणाऽसुरस्य, पत्तनं = नगरं, शोणितपुरमिति भाव। प्रसह्य = बलेन, वेशितः = प्रवेशितः, खलु = निश्चयेन। तथा = तेन प्रकारेण, भोगभोजिना = सुखाऽनुभाविना, वयसा एव अवस्थया एव, तारुण्येन एवेत्यर्थः = उह्यमानः। वितर्क्यमाणः, मदनः = कामः, नलाऽवरुद्धं = नैषधसम्बद्धं, विदर्भजाया = वैदर्भ्याः, दमयन्त्या इति भावः। मनः = चित्तं, प्रसह्य = बलेन, वेशितः प्रवेशितः, खलु निश्चयेन। नलस्य गुणगणश्रवणोत्तरं दमयन्त्या मनसि यौवनेनैव नलविषयकः कामावेशः प्रापित इति भावः।

नृपेऽनुरूपे निजरूपसम्पदां दिदेश तस्मिन्बहुशः श्रुतिं गते।

विदिश्य सा भीमनरेन्द्रनन्दना मनोभवाज्ञैकवशंवदं मनः।। ३३

अन्वयः-

सा भीमनरेन्द्रनन्दना निजरूपसम्पदाम् अनुरूपे तस्मिन् नृपे बहुशः श्रुतिंगते विशिष्य मनोभवाज्ञैकवशंवदं मनः दिदेश।

व्याख्या-

सा = पूर्वोक्ता, भीमनरेन्द्रनन्दना = भीमभूपतनया, दमयन्तीत्यर्थः, निजरूपसम्पदाम् = स्वसौन्दर्यसम्पत्तीनाम्, अनुरूपे = योग्ये, तस्मिन् = पूर्वोक्ते, नृपे = राजनि, नल इत्यर्थः। बहुशः = अनेकवारं, श्रुतिं = श्रवणगोचरं, गते = प्राप्ते सति। विशिष्य = अतिशयेन, मनोभवाज्ञैकवशंवदं = कामदेवादेशैकाधीनं, मनः = चित्तं, दिदेश = अर्पितवती, नलं प्रति चित्तं निदधाविति भावः।

उपासनामेत्य पितुः स्म रज्यते दिने दिने साऽनसरेषु वन्दिनाम्।

पठत्सु तेषु प्रति भूपतीनलं विनिद्ररोमाऽजनि श्रृण्वती नलम्।। ३४

अन्वयः-

सा दिने दिने वन्दिनाम् अवसरेषु पितुः उपासनाम् एत्य रज्यते स्म। तेषु भूपतीनाम् प्रति पठत्सु नलं श्रृण्वती अलं विनिद्ररोमा अजनि।

व्याख्या-

सा = दमयन्ती, दिने दिने वन्दिनाम् अवसरेषु पितुः उपासनाम् एत्य रज्यते स्म। तेषु भूपतीनाम् प्रति पठत्सु नलं श्रृण्वती अलं विनिद्ररोमा अजनि।

कथाप्रसङ्गेषु मिथः सखीमुखात्तृणेऽपि तन्व्या नलनामनि श्रुते ।

दरुतं विधूयान्यदभूयताऽनया मुदा तदाकर्णनसज्जकर्णया ॥ ३५ ॥

अन्वयः -

तन्व्या अनया मिथः कथाप्रसङ्गेषु सखीमुखात् नलनामणि तृणे अपि श्रुते द्रुतम् अन्यत् विधूय मुदा तदाकर्णन सज्जकर्णया अभूयत।

व्याख्या-

तन्व्या = कृशशरीरया, अनया = दमयन्त्य, मिथः = रहसि परस्परं व, कथाप्रसङ्गेषु = वार्तालापाऽवसरेषु, सखीमुखात् = वयस्याऽऽननात्, नलनामनि = नलनामधेये, तृणे अपि = अर्जुने अपि, श्रुते = आकर्णिते, द्रुतं = शीघ्रम्, अन्यत्=अपरं, कार्य कथान्तरं ं , विधूय = परित्यज , मुदा = ह ं , तदाकर्णनसज्जकर्णया = नलश्रवणतत्परश्रोत्रया, अभूयत् = भूतम्।

स्मरात्परासोरनिमेषलोचनाद् बिभेमि तद्भिन्नमुदाहरेति सा। जनेन □□ स्तुवता तदास्पदे निदर्शनं नेषध मभ्यषेचयत् 36 **अन्वयः** -

"परासोः अनिमेषलोचनात् स्मरात् बिभेमि, तद्भिन्नम् उदाहर" इति सा यूनः स्तुवता जनेन तदास्पदे निदर्शनं नैषधम् अभ्यषेचयत्।

व्याख्य -

पराऽसोः= मृतात्, अत एव अनिमेषलोचनात् = निमेषरहितनेत्रा, देवाच्चेति गम्यते, स्मरात् = कामात्, बिभेमि = भीता भवामि, अतः तद्भिन्नं= स्मरभिन्नं जनम्, उदाहर= वद, इति = इत्थं, सा

= दमयन्ती, यूनः = तरुणान् जनान्, स्तुवता = प्रशंसता, जनेन = सखीजनेन, तदास्पदे= स्मरस्थाने, निदर्शनं= = दृष्टान्तभूतं, नैषधं = नलम्, अभ्यषेचयत् = अभिषेचितवती, दमयन्ती स्म स्थाने परमसुन्दरनरत्वेन नलं स्थापयामासेति भावः।

नलस्य पृष्टा निषेधागता गुणान्मिषेण दूतद्विजबन्दिचारण

निपीय तत्कीतिकथामथाऽनया चिराय तस्थे विमनायमानया ।।३७

अन्वयः-

अनया निषधागता दूतद्विजवन्दिचारणाः मिषेण नलस्य गुणान् पृष्टाः अथ तत्कीर्तिकथ निपीय चिराय विमनायमानया तस्थे।

व्याख्य -

अनया = दमयन्त्य , निषधागता = निषधेभ्यः आय , दूतद्विजबन्दिचारणाः = सन्देशहरब्राह्मण स्तुतिपाठकनटाः, मिषेण = व्याज , नलस्य = नैषध्यस्य गुणान् = सौन्दर्यशौर्यादीन्, पृष्टाः = अनुयु , अथ = अनन्तरं, तत्कीतिक थां = नलयशोवर्णनं, निपीय = पानं , प्रणयाऽतिशयेन श्रुत्वेति भाव! चिराय = बहुकालपर्यन , विमनायमानया = अन्तर्मनायमानया सत्या, तस्थे = स्थितम्।

प्रियं प्रियां च त्रिजगज्जयिश्रियौ लिखाऽधिलीलागृहभित्ति कावपि।

इति स्म सा कारुतरेण लेखितं नलस्य च स्वस्य च सख्य क्षते॥

अन्वयः–

"अधिलीलागृहभित्ति को अपि त्रिजगज्जयिश्रियौ प्रियं प्रियां लिख" इति सा कारुलरेण लेखितं नलस्य स्वस्य च सख्यम् ईक्षते र

व्याख्या –

अथ दमयन्त्याः कान्त प्रतिकृतिदर्शनरूपं विनोदोपायमुपस्थापयति- प्रियमिति ।

अधिलीलागृहभित्ति = विलासभवनकु ये, कौ अपि = व चित्, अनिर्दिष्टनामधेयौ, त्रिजगज्जयिश्रियौ = लोकत्रयविजयिशोभौ, प्रियं = नायकं, प्रियां = नायिकां , लिख = चित्रीकुर, इति = इत्थम्, आदिश्येति शेषः । सा= दमयन्ती, कारुतरेण = कुशलचित्रकरेण , लेखितं = चित्रि , नलस्य = नैषधस्य स्वस्य च = आत्मनश्च, सख्यं = सखित्वं, चित्ररूपे सहस्थितिमिति भावः । ईक्षते स्म = अद्राक्षी ।

मनोरथेन स्वपतीकृतं नलं निशि क्व सा न स्वपती स्म पश्यति ?

अदृष्टमप्यर्थमदृष्टवैभवात्करोति सुप्तिर्जनदर्शनाऽतिथिम् ।। ३९

अन्वयः -

स्वपती सा मनोरथेन स्वपतीकृतं नलं क्व निशि न पश्यति स्म ? सुप्तिः अदृष्टवैभवात् अदृष्टम् अपि अर्थं जनदर्शनाऽतिथिं करोति।

व्याख्य -

स्वपती = निद्राती, सा = दमयन्ती, मनोरथेन = अभिलाषेण, स्वपतीकृतम् = निजनाथीकृतं, नलं = नैषधं, क्व = कु , निशि = रात्रौ, न पश्यति स्म = नो दृष्टवती, सर्वस्यां रात्रावपि ददर्शेति भावः। उक्तमर्थमर्थान्तरन्यासेन द्रढयति। सुप्तिः = स्वप्नः, अदृष्टवैभवात् = धर्माऽधर्मप्रभावात्, अदृष्टम् अपि = अविलोकितम् अपि, अर्थं = पदार्थं, जनदर्शनाऽतिथिं = लोकविलोकनगोचरं, करोति = विदधाति, स्वप्नरूपेण दर्शयतीति भावः।

निमोलिता□क्षियुगाच्च निद्रया हृदोऽपि बाह्येन्द्रियमौनमुद्रितात्।

□□र्शि संगोप्य कदाऽव्यवीक्षितः रहस्यमस्याः स महन्महीपतिः॥४०

अन्वयः-

निद्रया निमीलितात् अक्षियुगात् बाह्येन्द्रियमौनमुद्रितात् हृदः अपि संगोप्य कदाऽपि अवीक्षितः अस्या महत् रहस्यं स महीपतिः अदर्शि।

व्याख्य –

निद्रया = स्वापे , निमीलितात् = मुद्रिता , अक्षियुगात् नेत्र□□□□□,□ बाह्येन्द्रियमौनमुद्रितात् बहिरिन्द्रियाऽव्यापारनिमीलितात्, हृदः अपि = मनसः अपि, संगोप्य= सम्यग् गोपयित्वा, कदाऽपि = कस्मिन्नपि काले, □□□क्षितः = अदृ , अस्याः = दमयन्त्याः, महत् = महत्वपूर्णं, रहस्यं = गोपनीय वस , सः = पूर्वोक्तः, महीपतिः = राजा नल इत्यर्थः । अदर्शि = दर्शितः।

□□□ ! अहोभिर्महिमा हिमागमेऽप्यतिप्रपेदे प्रति तां स्मराः र्दित□□ □ □

तपतुंपूर्तावपि मेदसां भरा विभावरी भिविभराम्बभूविरे॥४१

अन्वयः -

अहो ! स्मराऽर्दितां तां प्रति हिमागमे अपि अहोभिः महिमा अतिप्रपेदे, □□र्तुपूर्तौ अपि विभावरीभिः मेदसां भरा बिभराम्बभूविरे।

व्याख्या –

अहो = आश्चर्यम्, स्मराऽर्दितां = कामपीडि , तां प्र्रा = □□यन्तीं प्रति, हिमागमे अपि। हेमन्ते अपि = अहोभिः = दिनैः, महिमा = महत्त्वं, □र्घ्यरूपमिति भावः। अतिप्रपेदे = अतिशयेन

प्राप्तः, तपर्तुपूर्तौ अपि = ग्रीष्मर्तुपूरणे अपि, विभावरीभिः = रात्रिभिः, □□□□□= □□□□□,□भराः = अतिशयाः, दैर्घ्यरूपा इति भावः। बिभराम्बभूविरे = धृताः। हेमन्ते दिनानि ह्रस्वानि, ग्रीष्मे रात्रयो ह्रस्वा भवन्ति परं नलवियोगपीडिताया दमयन्त्याः कृते □□□□□ दिनानि दीर्घाणि, ग्रीष्मर्तौ □□त्रयो दीर्घरूपाः प्रतीयन्ते स्मेति भावः□

साम्प्रतं नलस्यापि दमयन्त्यामनुरागं सूचयति-

स्वकान्तिकीर्तिव्रजमौक्तिकस्र□□ श्रयन्तमन्तघटना- गुणश्रियम् ।

कदाचिदस्या □□□र्यलोपिनं नलोऽपि लोकादशृणोद् गुणोत्करम्
□□□

अन्वयः-

□लः अपि कदाचित् लोकात् स्वकान्तिकीर्तिव्रज- मौक्तिकस्रजः अन्तर्घटनागुणश्रियं श्रयन्तं युव□र्यलोपिनम् अस्या गुणोत्करम् अश्रृणोत्।

व्याख्या-

नलः अपि = नैषधः अ , कदाचित् = जातुचित्, ल□□□□ □= □□□□,□ स्वक्रान्तिकीर्तिव्रजमौक्तिकस्रजः = आत्मसौन्दर्ययशः समूहमुक्तामालायाः, अन्तर्घटनागुणश्रियम् अभ्यन्तरगुम्फनसूत्रशोभां, श्रयन्तम् = आश्रयन्तं, □□□र्यलोपिनं =

तरुणधीरत्वनाशकम्, अस्याः = दमयन्त्याः, गुणोत्करं = सौन्दर्य □शील्यादिगुणसमूहम्, अ□□□□ = श्रुतवान्।

तमेव लब्ध्वाऽवसरं ततः स्मरः शरीरशोभाजयजा-तमत्सरः।

अमोघशक्त्या निजयेव मूर्तया तया विनिर्जेतुमियेष नैषधम् ॥४□

अन्वयः-

ततः शरीरशोभाजयजातमत्सरः स्मरः तम् एव अवसरं लब्ध्वा मूर्तया निजया अमोघशक्त्या इव तया नैषधं विनिर्जेतुम् इयेष।

अथ नलस्य दमयन्त्यां रागोदयं वर्णयति-त□□ति।

व्याख्या-

□□□ = अनन्तरं, □□□र्तृकदमयन्तीगुणश्रवणाऽनन्तरमिति भावः। शरीरशोभाजयजातमत्सरः = स्वदेह□सौन्दर्यविजयोत्पन्नविद्वेषः, स्मरः = कामः, तम् एव = नलकृतदमयन्तीगुणश्रवणात्मकम् एव, अवसरं = प्र□ङ्ग, लब्ध्वा = प्राप , मूर्तया = मूर्तिमत्या, निजया = स्वकीयया, अमोघशक्त्या इव = अकुण्ठसामर्थ्येन इ□, □□□ = दमयन्त्या, करणभतयेति भावः । नैषधं = ... , विनिर्जेतुं = पराभवितुम्, □□□ = ऐच्छ , शत्रवो रन्ध्राऽन्वेषणपरायणा भवन्तीति भावः।

अकारि तेन श्रवणाऽतिथिर्गुणः क्षमाभुजा भीमनृपात्मजाश्रयः ।

तदुच्चधैर्यव्ययसंहितेषुणा स्मरेण च स्वात्मशरासनाश्रयः॥४॥

अन्वयः -

तेन क्षमाभुजा भीमनृपात्मजाश्रयः गुणः श्रवणाऽतिथिः अकारि, तदुच्चधैर्यव्ययसंहितेषुणा स्मरेण च स्वात्मशरासनाश्रयः गुण श्रवणाऽतिथिः अकारि।

व्याख्या-

तेन = पूर्वोक्त , क्षमाभुजा राजा, नलेनेत्यर्थः । भीमनृपात्मजाऽऽश्रयः = दमयन्तीनिष्ट , गुणः= सौन्दर्यवैदुष्याऽऽऽदिः, श्रवणाऽतिथिः = श्रोत्रेन्द्रियागन्तुकः, कर्णविषय इति भावः । अकारि = कृतः, नलेन दमयन्त्या गुणगणः श्रुतः इति भावः। ततः तदुच्चधैर्यव्ययसंहितेषुणा = नलोन्नतधीरताविनाशार्थं संयोजितबाणेन, स्मरेण च = कामदेवेन, स्वात्मशरासनाश्रयः = निजदृढधनुर्निष्ठः गुणः = मौर्वी, श्रवणाऽतिथिः = श्रोत्रेन्द्रियागन्तुकः, अकारि = कृतः, कामदेवेन नलविजयार्थं स्वचापारोपितो गुण आकर्णं कृष्ट इति भावः।

अमुष्य घोरस्य जनस्य साहसी तदा खलु ज्यां विशिखैः

निमज्जयामास यशांसि संशये स्मरस्त्रिलोकीविजयार्जितान्यपि॥

अन्वयः-

साहसी स्मरः धीरस्य ष्य जयाय तदा ज्यां विशिखैः त्रिलोकीविजयाऽर्जितानि अपि यशांसि संशये निमज्जयामास खलु।

व्याख्या–

= , स्मरः = कामदेवः धीरस्य = धैर्ययुक्तस्य, अमुष्य = नलस्य, जयाय = विजयाय, तदा = तस्मिन् समरे, ज्यां = मंर्वी, विशिखैः = बाणैः, यन् = सनाथां कुर्वन्, संयोजयन्नित्यर्थः। त्रिलोकीविजयाऽर्जितानि अपि त्रिभुवनजयोपार्जितानि अपि, यशांसि = कीर्तीः, संशये = सन्देहे; निमज्जयामास = स्थापयामास, खलु = निश्चये, त्रिभुवनविजेताऽपि कामः नलविजयार्थं प्रवर्तमानः सन् "सोऽयं विजये समर्थो भवेन्नवेति संशयपात्रं बभूवे" ति भावः।

दैवयोगात्कामस्य नलविजयोद्यमः सफल इति प्रतिपादयति- अनेनेति।

अनेन भैमीं घटयिष्यतस्तथा विधेरवन्ध्येच्छतया व्यलासि तत्।

अभेदि तत्तादृगनङ्गमार्गणैर्यदस्य पौष्पैरपि धैर्यकञ्चुकं॥

अन्वयः

□□□ □र्मी घटयिष्यतः विधेः अवन्ध्येच्छतया तत् तथा व्यलासि। यत् पौष्पैः अपि अनङ्गमार्गणैः अस्य तादृक् तत् धैर्यकञ्चु□□ □ □□दि।

व्याख्य -

□□□ = □□□ □□, □□□□ = दमयन्ती, घटयिष्यतः = संयोजयिष्यतः, विधेः = ब्रह्म ; अवन्ध्येच्छतया = अमोघाऽभिलाषत्वेन, त□,□□□□ = तेन प्रकारेण, व्यलासि = विलसितम्। यत् पौष्पै अपि = पुष्पमयैः अपि, न तु कठिनैरिति □वः। अनङ्गमार्गणैः = अनङ्गबाणै□□ □□□ङ्गि□□□, अस्य = नलस्य, तादृक् = अतिकठोरम्, तत् = प्रसि , धैर्यकञ्चुकं = धीरत्वकवचम्, अभेदि = भिन्नम्। विधेरभिलाषसाफल्येनाऽनङ्गस्य कुसुमरूपैरपि □ □र्नलस्य धैर्यकवचं भिन्नमिति भावः।

किमन्यदद्यापि □□स्त्रतापितः पितामहो वारिजमाश्रयत्यहो।

स्मर तनुच्छायत□□ तमात्मनः शशाक □ङ्के □ □ □ङ्घितुं □□□□□□

अन्व□□-

□□□ ! अन्यत् किम्? यदस्त्रतापितः पितामहः अद्यापि वारिजम् आश्रयति। स नलः आत्मनः तनुच्छायतया तं स्मरं ङ्घितुं □ शशाक (इति) शङ्के।

व्याख्या-

□□□ = आश्चर्यम्, अन्यत् = अप , किं = किम् उच्च , यदस्त्रतापितः = यस्य (स्मरस्य) आयुधसन्तापितः, पितामहः = ब्रह्मा, अद्यापि = इदानीम् अ॑ , वारिजं = कमलम्, आश्रयति = अवलम्बते, कामसन्तापाऽप□□□□□,□कमलासनमधिवसतीति भावः□ सः पूर्वोक्तः, □□□, आत्मनः = स्वस्थ, तनुच्छा□□□□ = शरीरकान्तिमत्त्वेन अथवा शरीरच्छायत्वेन, तं = पूर्वोक्तं, स्मरं = □□□□□,□□ङ्घितुम् = अतिक्रमितुं, न □□□□ = न समर्थो बभूव, इति, शङ्के = शङ्कं, करोमि, स्वसदृशः आत्मच्छाया वा लङ्घितुं न शक्यत इति भावः।

उरोभुवा कुम्भयुगेन जृम्भितं नवोपहारेण वयः कृतेन किम्।

त्रपासरिद□र्गमपि प्रतीर्य सा नलस्य तन्वी हृदयं विवेश यत् ॥ ४५

अन्वयः-

तत्वी सा त्रपासरिदुर्गम् अपि प्रतीर्य नलस्य हृदयं यत् विवेश □□ □यःकृतेन नवोपहारेण उरोभुवा कुम्भयुगेन जृम्भितं किम्?

व्याख्या–

तन्वी = कृशाऽङ्गं , □□ = दमयन्ती, त्रपासरिद्दुर्गम् अपि = लज्जानदीदुर्गमस्थलम् अपि, प्रतीयं = प्रकर्षेण तीर्त्वा, नलस्य = नैषधस्य, हृदयं = □□□, □□,□विवेश = प्रविष्टवती, तत् □= नलहृदयप्रवेशः, □□□□तेन = यौवनविहि□□, □□□□□□□ = नूतनोपायनरूपेण, उरोभुवा = वक्षःस्थलोत्पन्नेन; कुम्भयुगेन = कलशयुग्मेन, कुचयुगलरूपेणेति शेष , जृम्भितं किम् = विलसितं किमु।

अपह्नु□□नस्य जनाय यन्निजामधीरतामस्य कृतं मनोभुवा□

अबोधि तज्जागरदुःखसाक्षिणी निशा च शय्

शशाऽङ्ककोमला।। □□

अन्वयः-

निजाम् अधीरतां जनाय अपह्नुवानस्य अस्य मनोभुवा यत् कृतं, तत् जागरदुःखसाक्षिणी शशाङ्ककोमला निशा शय्या च अबोधि।

□□ना नलस्य जागरावस्था प्रतिपादयति - अपह्नुवानस्येति ।

व्याख्या–

निजां = स्वकीयाम्, अधीरताम् = अधैर्यं, चपलतामिति भावः। □□□□ = □□□□, अपह्नुवानस्य = अपलपत , अस्य=नलस्य, □□□□□ = □□□□□□, □□ □= जागरप्रलापादिकं, कृतं = विहितं,

□□,□ जागरदुःखसाक्षिणी = अनिद्रापीडाय साक्षाद्द्रष्ट्री, □□□ऽङ्ककोमला = चन्द्रमृदुला, श□□लेति भावः। निशा = रात्रिः, शशाङ्ककोमला, शय्या च = शयनं □□□, □बोधि = ज्ञातवती। निशा शय्या च नलजागरदुःखसाक्षिणीति भावः□

स्मरोपतप्तोऽपि भृशं न स प्रभुर्विदर्भराजं तनयामयाचत।

त्यजन्त्यसून्शर्म च मानिनो □न्ति न त्वेकमयाचितव्रतम्॥५□

अन्वयः-

प्रभुः स □शं स्मरोपतप्तः अपि विदर्भराजं तनयां न अयाच□□ मानिनः असून् शर्म च त्यजन्ति वरम्, तु एकम् अयाचितव्रतं न त्यजन्ति।

व्याख्या-

प्रभुः = समर्थः, □□ = □□□, □□□ □= अत्यर्थं, स्मरोपतप्तः अपि = कामसन्तप्तः अपि, विदर्भराज भीमनृपं,□तनयां पुत्रीं, तत्पुत्रीं दमयन्तीमिति भावः, न अयाचत = नो याचितवान□ तथा हि - मानिनः = अभिमानिनः, मनस्विन इत्यर्थः। अ□□□ □= प्राणान्, शर्म च = □□□□□, त्यजन्ति = □ □ति, □□= प्राणसुखत्यागोऽपि मनाक् प्रियः, तु = किन्तु, एकम् = अद्वितीयम्, अयाचितव्रतम् =

अयाचनानियमं तु, न त्यजन्ति = नो जहौ, मनस्विनां प्राणादित्यागदुःखादपि याचनादुखं दुःसहं भवतीति भावः।

□षाविषादाऽभिनयादयं क्वचिज्जुगोप निःश्वासततिं वियोगजाम्।

विलेपनस्याऽधिकचन्द्र भागताविभावनाच्चाप□लाप पाण्डुताम् ॥
□□

अन्वयः-

अयं क्वचित् मृषाविषादाऽभिनयात् वियोगजां निःश्वासततिं □□□□। विलेपनस्य अधिकचन्द्रभागताविभावनात् पाण्डुतां च □□□□□□□

व्याख्या-

□□□= □□□, क्वचित् = कुत्रचिद् विषये, मृषाविषादाऽभिनयात्= मिथ्याखेदप्रकाशनात्, वियोगजां = □मीविरहोत्पन्नां, निःश्वासततिं = निःश्वास परम्परां, जुगोप = गोपितव , संववारेत्यर्थः। विलेपनस्य = दिलेपन , अधिकचन्द्रभागताविभावनात् = अतिरिक्त-कर्पूरांऽशताज्ञापनात्, पाण्डुतां च = शरीरपाण्डिमानं च, अपललाप = अपलपितवान्।

शशाक निह्नोतुमयेन तत्प्रियामयं बभाषे यदलीकवीक्षिता □

समाज एवाऽऽलपितासु वैणिकैर्मुमूर्च्छ यत्पञ्चममूर्च्छनासु च ॥
□□

अन्वयः-

□□□□अलीकवीक्षितां प्रियां यत् बभाषे, वैणिकैः पञ्चममूर्च्छनासु आलपिनासु समाज एव च यत् मुमूर्च्छ; तत् अनेन निह्नोत् □□□□□

व्याख्या-

नलस्य ऽलापाख्यां कामदशां प्रतिपादयति-शशाकेति।

□□□= □□□, अलीकवीक्षितां = मिथ्याऽवलोकितां, प्रियां = वल्लभां, दमयन्तीमित्यर्थः। □□,□ बभाषे = भाषित , निरन्तरध्यानवशात्पुरः संप्र प्तां विदित्वेति शेषः। वैणिकैः = □□□□□□□□□, पञ्चममूर्च्छनासु = पञ्चमस्वरमूर्च्छासु, आलपितासु = □□□ पुनर्गीतासु सतीषु, □□□जे एव च = सभास्थितजनसमूहे □□ □, यत् = यस्मात्कारण□□,□मुमूर्च्छ = मूर्च्छां प्राप, स्फुटतां न प्रापेति भावः। □□ □= □□□□□,□□□□ = प्रकारेण, निह्नोतुं = गोपायितुं, शशाक = समर्थो बभूव।

अवाप साऽपत्रपतां स भूपतिर्जितेन्द्रियाणां धुरि कीर्तितस्थितिः।

□□□□□□म्बरवैरिविक्रमे क्रमेण तत्र स्फुटतामुपेयुषि ॥ ५□

अन्वयः—

जितेन्द्रियाणां धुरि कीर्तितस्थितिः स भूपतिः तत्र असंव शम्बरवैरिविक्रमे क्रमेण स्फुटत , उपेयुषि साऽपत्रपताम् अवाप।

व्याख्या—

जितेन्द्रियाणां=वशीकृतहृषीकाणां जनानां, धुरि=अग्रे, कीर्तितस्थितिः = स्तुतमर्यादः, सः= पूर्वोक्त , भूपतिः = राजा, □□, इत्यर्थः। तत्र = तस्मिन्, समान इति शेष। असंवरे निरुद्धुम् अशक्ये, शम्बरवैरिविक्रमे = मदनपराक्रमे, मदननानाविधविकार इति भावः, क्रमेण = परिपाट्या, स्फुटतां = व्यक्तताम्, उपेयुषि = प्राप्तवति सति, साऽपत्रपताम् = अन्येभ्यो लज्जि , अवाप=प्राप, जनसमाजे कामविकारे व्यक्ते सति नलो लज्जितो बभूवेति □□□□□

अलं नलं रोद्धुममी किलाऽभवन्गुणा विवेकप्रभवा न चापलम्।

स्मरः स रत्यामनिरुद्धमेव यत्सृजत्ययं सर्गनिसर्ग ईदृशः। **54**

अन्वयः-

अमी विवेकप्रभवा गुणा नलं चापलं रोद्धुम् अलं न अभवन् किल। यत् स स्मरः रत्याम् अनिरुद्धम् एव स् , □□□: □□□ सर्गनिसर्गः।

व्याख्य –

विवेकादयो गुणा नलचापलं निवारयितुं कथं न समर्था जाता इत्यत्राऽऽह – अलं नलमिति।

□□□ = □□, विवेकप्रभवाः = पृथगात्मतोत्पन्नाः, गुणाः = धैर्यादय इत्यर्थः। □□□ = □□□□, नलादिति भावः, चापलं चाञ्चल्यं, कामजनितमिति शेषः। रोद्धं = निवारयितुम् अलं = समर्थाः, □□□□□ □= □□ □□□□:, किल = निश्चयेन। अत्र हेतुमुपपादयति - स्मर इति। यत् = यस्मात्कारण , सः = प्रसिद्धः, स्मरः = □□□□□□, रत्याम् = अनुरागे सति, अथवा रतिनामस्व प्रियायाम्, अनिरुद्धम् एव = अनिवारितम् एव, चापलम् एव पुरुषमिति शेषः। पक्षान्तरे = अनिरुद्धना□□□□त्रा□ □□□, सृजति = करोति, ईदृशः = एतादृशः अयम् = एषः, सर्गनिसर्गः = सृष्टिस्वभावः, □□□□ □□□ = अनुरागे सति पुर □पलमेव करोति अथवा कामः रतौ = स्वप्रियायाम्, अनिरुद्धम् एव = अनिरु□□□□□ □त्रा□ □ □□ उत्पादयति, एतादृशः सृष्टिस्वभाव इत्यर्थः□

□□ङ्गचिह्नं स विना शशाक नो यदासि□□संसदि यत्नवानपि।

क्षणं त□□□□□□□विह□□ □तवान्निषेवितुं देशमियेष निजनम्॥ ५५

अन्वयः-

स यस्तवान् अपि संसदि यदा अनङ्गचिह्नं विना आसितुं नो □□□□, तदा क्षणम् आरामविहारकैतवात निर्जन देशं निषेवितुं □□□□

□□ तलस्याऽभीष्टपूर्तिसहायकहं□□□□□□□□□□□- वनविहारं प्रस्तौति अनङ्गेति□

व्याख्या-

□□ = नलः, यत्नवान् अपि = प्रयत्नसम्पन्नः अपि, अनङ्गचिह्नं गूहन इति शेषः। संसदि = □□□□□, यदा = यस्मिन् □□□□, अनङ्गचिह्नं विना = स्तसभ□दिकामलक्षणं विना, आसितुम् = उपवेष्टुं नो शशाक = न समर्थो बभूव। तदा = तस्मिन् समये, क्षणं = क □□□□ □□□□,□ □□□□विहारकैत□□□ □= □□□□ क्रीडाच्छलात्, निर्जनं = जनरहितं, देशं□= स्थानं, निषेवितुम् = आश्रयितुम्, इयेष = इष्टवान्, □ज्जापरिहारार्थमिति शेषः।

अथ श्रिया भर्त्सित मत्स्यकेतनः समं वयस्यैः स्वरहस्यवेदिभिः।

पुरोपकण्ठोपवनं किलेक्षिताऽऽदिदेश यानाय निदेशकारिणः ॥ ५□ □□

अन्वयः-

अथ श्रिया □□त्सितमत्स्यके□□□ स्वरह□स्यवेदिभिः वयस्यैः समं □□□□कण्ठो□□नम् ईक्षिता (□□ □) □□□□ निदेशकारिणः आदिदेश किल।

व्याख्या–

□□ = अनन्तरं निर्जनदेशनिषेवणेच्छानन्तरमिति भावः। श्रिया = स्वशरीरकान्त्या हेतुना, भर्त्सित□स्यकेतनः = तिरस्कृतकामः, □□ इति भावः। स्वरहस्यवेदिभिः = अत्मनोव्यविषयाऽभिज्ञः, वयस्यैः

= तुल्यवयस्कै मित्रः, □□□ = □□, प्रोपकण्ठो□□□□ = नगरनिकटाराममम्, ईक्षिता = अवलोकिता सन्, य□□□ = □□□□,□ □□□□□□□□,□□□□□□ □□, निदेशकारिणः = आशाकारिणो आदिदेश = आज्ञापयामास□

□□□ ततस्तस्य विभूषितं सितं जवेऽपि मानेऽपि पौरु□□ऽधिकम्।

□□□□□□□□□□□□□रु □न्च□□□□□□□: **क्षोदितमन्दुरोदरम् ।। ५७ □□**

अन्वयः-

ततः अमी तस्य विभूषित सितं जवे अपि माने पौरुषाऽधिकम् अजस्रचञ्चलै खुराऽञ्चलैः क्षोदितमन्दुरोदरम् अश्वम् उपाहरन्।

व्याख्या -

ततः आदेशनाऽनन्तरम, अमी निदेशकारिणो जन , तस्य = नलस्य विभूषितम् = अलङ्कृ , सितं = श्वेतवर्ण, जवे अपि = वेगे अपि, माने अपि = प्रमाण , पौरुषाऽधिकं = पुरुषप्रमाणाऽतिरिक्तम् एवं च अजस्र चञ्चलैः = निरन्तरचप□□, खुराऽञ्चलैः = शफाऽ , क्षोदितमन्दुरोदरं विदारितवाजिशालामध्यम्, अश्वं = □□,□ □□□□□□ □ = उपानीतवन्तः।

अथाऽन्तरेणाऽवटुगामिनाऽध्वना निशीथिनीनाथमहः सहोदरैः।

निगालगाद्देवमणेरिवोत्थितैर्विरा□□□केशरकेशररश्मिभिः ॥ ५८ □

अन्वयः -

अथ निशीथिनीनाथमहःसहोदरैः निगालगात् देवमणेः न्तरेण अवटुगामिना अध्वना उत्थितैः इ□ □□□केशररश्मिभिः विराजितम् ("□□ □यं क्षितिपाकशासनः स ह" इ। चतुःषष्टितमश्लोकस्यैः पदैः सम्बन्धः □

अथ अश्ववर्णनप्रसङ्गे सप्तभिः कुलकमाह अथेति।

व्याख्या –

अथ = अश्वोपहाराऽनन्त , निशीथिनीनाथमहः सहोदरैः = चन्द्र किरणसदृशैः, शुक्लैरिति भावः। निगालगात् = गलोद्देशस्थात , देवमणिः □□मणिनामकदक्षिणावर्तात्, आन्तरेण=कण्ठमध्यवर्तिना, अवटुगामिना = कृकाटिव पर्यन्तगतेन, अध्वना = मार्गेण, □त्थितैः □□ = उद्गतैः □□, स्थितैरिति शेषः। द □□□□□□रश्मिभिः केशररूपचिकुरकिरणैः, विराजितं = शोभितम् (तं = तादृशं, □□□ □ = अश्वं, क्षितिपाकशासनः = भूमहेन्द्रः, □□ = □□□, आरुरोह = आरूढवान् इति चतुःषष्टितमश्लोकस्थैः □□: सम्बन्धः, □□□ परत्राऽपि)।

□□□□□□□□□□ट्टनोद्गतैरुपास्यमानं चरणेषु रेणुभिः□

रयप्रकर्षाऽध्ययनाऽर्थम□□□र्जनस्य चेतोभिरिवाऽणिमाङ्कितैः □

□□ □

अन्वयः -

रयप्रकर्षाऽध्ययनाऽर्थम् □□ □□□ अणिमाङ्कितैः जनस्य चेतोभिः इव अजस्रभूमीत□□□नोद्गतैः □□भिः चरणेषु उपास्यमानम् इव (तं हयं क्षितिपाकशासनः स आरुरोह)।

व्याख्या –

रयप्रकर्षाऽध्यनार्थं = वेगाऽतिशयपठनार्थम्, □□□□ = □□□□□, अणिमाङ्कितै□= □□□□□चिह्नितैः, जनस्य = लोकस्य, चेतोभिः □□ = मनोभिः इव "अयौगपद्य ज्ज्ञानानां तस्याऽणुत्वमिहेष्यते।" इति नैयायिकसिद्धान्ते मनसो णु परिमाणत्वं स्वीकृत □ अजस्रभूमीतटकुट्टनोद्गतैः = निरन्तरधरातलविदारणोत्थितैः, □□□ = धूलिभिः, चरणेषु उपास्यमानम् इव = सेयमानम् इव तं हय क्षितिपाक□□□□□ □ □□□□□)□

यथा शिष्यो

□□□□□□□रिम□□र्जनमनोभिवरणेषूपास्यमानमिव □□□

राजाऽऽरूढवानिति भाव □

चलाचलप्रो तया महीभृते स्ववेगदर् निव, वक्तु त्सुकम्।

अलं गिरा, किलाऽयमाशयं स्वयं हयस्येति च मौनमास्थितम्

अन्वयः-

चलाचलप्रोथतया महीभृते स्ववेगदर्पान् वक्तुम् उत्सुकम् इव, अयं स्वयं हयस्य आशयं वेद किल, "गिर " इति मौनम् आस्थितं च (तं हयं क्षितिपाकशासनः स आरुरोह)।

व्याख्या -

चलाचलप्रोथतया = अतिचञ्चलनासिकत्वेन, महीभृते = राज्ञे, नलायेत्यर्थः। स्ववेगदर्पान् = आत्मजवगर्व , वक्तुं = प्रतिपादयितुं , उत्सुकम् = उत्कण्ठितम् इ , तर्हि किमर्थं स्ववेगदर् न प्रतिपादित इत्याशङ्कयाह - अलमिति। = महीभृत्, नल इत्यर्थः। स्वयम् = आत्मना , यस्य = अश्वस्य, आशयम् = अभिप्रायं, वेद = जानाति, किल = निश्चयेन, अतः गिरा = वाण्या, वेगदर्पप्रकाशनकारिण्येति शेषः। अलं = पर्याप्तं राज्ञः स्वयमभिज्ञत्वाद् गिरा साध्र नाऽस्तीति भावः इति = अनेन कारणेन, मौनं = तूष्णीकत्वम्, आस्थितं च = आश्रितं च (तं हयं क्षितिपाकशासनः स आरुरोह)।

महारथस्याऽध्वनि चक्रवर्तिनः प□□□□□क्षोद्वहनाद्यशःसितम्।

□□□□□□□□□□मिष□□□दृशां हसन्तमन्त□□□□□□□□□□□ □□ □

अन्वयः-

अध्वनि महारथस्य चक्रवर्तिनः पराऽनपेक्षोद्वहनात् यशःसि रदाऽवदातांऽशुमिषात् □अनीदृशां रवेः अ□वतां बलम् अन्तः □सन्तम् (□□यं क्षितिपाक शासनः स आरुरोह)।

व्याख्या –

अध्वनि = मार्ग, महारथस्य = बृहत्स्यन्दनस्, अयुतयोधिनो वा, चक्रवर्तिनः = सार्वभौमस्य, नलस्येति भावः। पराऽनपेक्षोद्व□□□□ □ = अन्याऽश्वाऽपेक्षाऽभावेन वहनात्, एकाकित्वेन धारणदिति भावः। □□□सितं = कीर्ति, रदाऽवदातांऽशुमिषात् दन्तोज्ज्वलकिरणच्छलात्, अनीदृशाम् = अनेतादृ, पराऽनपेक्षोद्वहनाऽसमर्थानामिति भावः। रवे□ = सूर्यस्य अ□□□□□ □ = अश्वानां, सप्तसंख्यकानामिति भावः। बलं = शक्तिम्, अन्तः = अन्तःकरणे, □□न्तम् = उप हसन्तम् इव स्थितम् □□ □□□ क्षितिपाकशासनः स आरुरोह)।

सितत्विषश्चञ्चलतामुपेयुषो मिषेण पुच्छस्य च केसरस्य च।

स्फुटां चलच्च□रयुग्मचिह्नां रनिह्नुवानां निजवाजिराजताम् □
□□ □

अन्वयः-

सितत्विषः चञ्चलताम् उपेयुषः पुच्छस्य केसरस्य च मिषेण चलच्चामरयुग्मचिह्नकैः स्फुटां निजवाजिराजताम् अनिह्नु□□□□ □ (□□यं क्षितिपाकशासनः स आरुरोह)।

व्याख्या –

सितत्विषः = शुक्लकान्तियुक्तस्य, चञ्चलतां = □□□□□□,□ □□□□: = प्राप्तवतः, पुच्छस्य = लाङ्गूलस्य, केसरस्य च = ग्रीवावालसमूहस्य च मिषेण = □□□, चलच्चामरयुग्मचिह्नकैः = □लत्प्रकीर्णकयुगललक्षणैः, स्फुटां = प्रसिद्धां, निजवाजिराजताम् = स्वयराजताम्, अनिह्नुवानम् = अनिषेधन्तं, प्रकटयन्तमिति भावः। (तं हयं क्षितिपाकशासनः स अरुरोह)।

अपि द्विजिह्वाऽभ्यवहारपौर □□□□□□□□□□□□□ल्गुवल्गया।

उपेयिवांसं प्रतिमल्लतां रयस्मये जितस्य प्रसभं गरुत्मत□ □ □□ □□

अन्वयः -

रयस्मये प्रसभं जितस्य गरुत्मतः द्विजिह्वाऽभ्यवहारपौरुषे अपि मुखाऽनुषक्तायतवल्गुवल्गया प्रतिमल्लताम् उपेयिवांसम् (तं □□□ क्षितिपाकशासनः स आरुरोह)।

व्याख्या –

रयस्मये = वेगाहङ्ग , प्रसभं = बलात्कारेण, जितस्य = □□□□□स्य, गरुत्मतः = गरुडस्य, द्विजिह्वाऽभ्यवहारपौरुषे अपि = सर्पभक्षणपुरुषाऽर्थेऽपि, मुखाऽनुषक्तायतवल्गुवल्गाय = आननलग्नदीर्घ□मनोहररज्ज्व , प्रतिमल्लतां प्रति द्वन्द्वितां उपेयिवांस = प्राप्तवन्तम् (तं हय क्षितिपाकशासनः सः आरुरोह)।

स सिन्धुजं शीतमहःसहोदरं हरन्तमुच्चै□श्र□□□ श्रियं हयम्।

जिताऽखिलक्ष्माभृदनल्पलोचनस्तम रुरोह क्षितिपाकशासनः । □□ □□

□न्वयः -

जिताऽखिलक्ष्माभूत् अनल्पलोचनः क्षितिपाकशासनः सः सिन्धुजं □□□□□□□□□□□ उच्चैःश्रवसः श्रियं हरन्तं तं हयम् आरुरोह।

व्याख्या–

जिताऽखिलक्ष्माभूत् = वशीकृतसकलभूभृत् , अनल्पलोचनः = विश□□□□□, क्षितिपाकशासनः = महीमहेन्द्रः, स□ = □□□, सिन्धुजं = सिन्धुदेशोत्पन्नं समुद्रोत्पन्नं (, □□□□□□□□□□, चन्द्रसहोदरं चन्द्रसदृशं शुक्लवर्णमित्यर्थो वा, एवं च उच्चैःश्रवसः = इन्द्रहयस्य, श्रियं = शोभां, हरन्तं = गृहणन्तं, तं = पूर्वोक्त , हयम् = अश्वम्, आरुरोह = आरूढवान्।

निजा मयु □ □□क्ष्णदीधितिं स्फुटा ऽरविन्द□□ङ्कितपाणिपङ्क□□□□

तमश्ववारा जवनाऽश्वयायिनं प्रकाशरूपा मनुजेशमन्वयुः ||६५||

अन्वयः -

प्रकाशरूपा निजा मयूखाः स् ऽरविन्दाङ्कितपाणिपङ्कजं □□नाऽश्वयायिनं तीक्ष्णदीधितिम् इव प्रकाशरूपा निजा अश्ववाराः स्फुटा □रविन्दाऽङ्कितपाणिपङ्कजं जवनाऽश्वयायिनं तं मनुजेशम् अन्वयुः।

व्याख्या –

प्रकाशरूपाः = द्योतस्वरु , निजाः = स्वकीयाः, म□□□: = किरणाः, स्फुटाऽरविन्दाऽङ्कितपाणिपल्लवं विकसितरक्तकमलचिह्नितकरकमलं,□ जवनाऽश्वयायिनं वेगयुक्तसप्त हयगामिनं, तीक्ष्णदीधितिम् इव = सूर्यम् इव, प्रकाशरूपाः = प्रसिद्ध सौन्दर्याः, निजाः = आत्मीयाः, अश्ववाराः = □□□□□□□, स्फुटाऽरविन्दाऽङ्कितपाणिपङ्कजं व्यक्तरेखारूपकमलचिह्नितक□□□□,□ जवनाऽश्वयायिनं = वेगवद्धहयगामिनं, तं = पूर्वोक्तं, □□□□□= □रपतिं, □□मित्यर्थः । अन्वयुः = अनुगतवन्त□

*****

Unit III: Intensive study of *Mudrarakṣasa*

मुद्राराक्षसकथासंग्रहः

पुरा खल्लु मगधेषु पुष्पपुरे सर्वार्थसिद्धिः नाम राजा वभूव। तस्य च चक्रनासप्रभृतयः नीतिनिपुणाः तीक्ष्णधिषणाः बहवः मन्त्रिणः □□□। येषु एको रा नाम भूसुरः निरतिशयराजभक्तिः द्वितीयमिव राज्ञो हृदयम् आसीत्। सः □यं पार्थिवः सुनन्दां नाम क्षत्रियां मुरां नाम शूद्रां च द्वे भा□ये पर्यणैषीत्। तयोः द्वितीया एव नयनासेचनकेन लाव , हृदयावर्जकेन सौशील्येन, प्रतिकलमहङ्कुरितेन अनुरागेण च पत्यु निरतिशयप्रेमपात्रम् आसी□□□

कदाचित् सर्वार्थसिद्धिः तपोवन□□ □□गत महामहिमानं महर्षिम् एकम् आतिथ्येन निमन्त्रयांचक्रे| सबहुमानं सभक्त्यतिशयं सविनयातिरेकं च समम् उभ भ्यां महिषीभ्यां स्वयमेव पाद्यम् □ □थ्य महर्षेः चरणौ प्रक्षालयामास। □थ ते व □र्तृकसंप्रोक्षितान् अतिपवित्रान् तत्पादोदकविन्दून् विनयावनते□ शिरसा प्रतिजगृहतुः। सुनन्दायाः शिरसि नव विन्दवः निपेतुः| मुरायास्तु एक ए । तत्समनन्तरमेव ते उभे महि ष्यौ गर्भम् □धत्ताम्। पूर्णे च प्रसवसमये, प्रशस्ते दिने, पुण्ये मुहूर्ते मुरा

सर्वलक्षणसंपन्नं सुनमसूत। र 'मौर्यः' इति पुराविदः वदन्ति। सुनन्दा तु तस्मिन्नेव समये मांसपेशीमसूत। निरतिशयराजभक्तिः राक्षसः घृतपूर्णे कुम्भे निक्षिप्य ररक्ष। गते □ काले कतिपये तस्मात् मांसपिण्डात् नव गर्भाः विनिस्सस्रुः। ये नव नन्दाः इति व्यपदिश्यन्ते। कुमाराः ते विभ□□नुरूपम् अभिवर्धिताः यथाकालं प्रवर्तितैः बालक्रियाकलापैः अधिकाधिकां □□□□□ □□भिपुष्णन्तः क्रमेण शैशवम् □तिचक्रमुः।

□□ □, वृद्धे सर्वार्थसिद्धौ, विरतिम् उपेयुषि नव नन्दा राजानः □□□। मौर्यश्च तैः सेनापतिपदे नियुक्तः अभूत्। अथ बहुतिथे काले व्यर्तते मौर्यस्य शत पुत्रा जज्ञिरे। □□□ □चरमस्य चन्द्रगुप्ताख्यस्य प्रख्यातिः इदानीम् अपि भरतखण्डम् □□□ □ अलंकरोति। यत् नव नन्दाः अनपत्य □□□□ □र्यश्च प्रबलेन अपत्यशतेन बलाढ्यः अ□□;□तस्मात् कारणात् नन्दानां मौर्ये शङ्का समुत्पन्ना। अतश्च मौर्यः पुत्रशतेन समम् अन्धतमसावृते भूम्यन्तर्गृहे पातितो बभूव। प्रतिदिनम् एकहस्तप्रवेश- पर्याप्तेन द्वारेण प्रतिपुरुषम् एकैकम् इति संख □ अन्नकव□□नि क्षिप्तानि। कतिपये तो बिन्द□श्च विकीर्णाः। इन्त! इन्त! एकस्यापि अपर्याप्तेन अभ्यवहारेण एकशतेन पुरुषैः जीवितव्यम् अभूत्। एवम् अप्रतीकाराम् □ति दुस्सहाम् आपदम् □तिचिरम् अनुभवन्तः ते सर्वात्ययम् अचि भाविनम् □ □ङ्क्य समयम् □□□ □ अकार्षुः। 'सर्वेपाम् अस्माकं भागम् एकः चन्द्रगुप्तः

□□□□□। सः वैरनिर्यातनं करोतु' इति। सर्वैरपि तथैव अङ्गीक□□□ कतिपयेन कालेन चन्द्रगुप्त एक एव शेषः □□□□

□त्रान्तरे सिंहलेश्वरेण प्रहितः दूतः पञ्जरस्थं सिंहमादाय नन्दान् एवं व्यजिज्ञपत्। महारा□! □ङ्केश्वरः पञ्जरम् इदम् अनुद्घाट्य सिंहम् इमं विद्राव्यमाणम् इच्छति; कुशलाः कौशलम् अ प्रकटयन्तु' इति। तद्याथातथ्यम् अजानन्तः मन्दाः नन्दाः चन्द्रगुप्त एव कदाचित् अत्र प्रभविष्यति इति मत्वा भूमिगृहात् उदतीतरन्□ □ □गत्य सकृदषलोकनमात्रेणैव तं □□च्छिष्टमयं परिज्ञाय प्रतप्तरक्ततया अयशलाकया पश्यत्सु सर्वेषु सद्य एव तं सिंहं विद्रावयामास। एतादृशम् अस्य कौशलम् □लोक्य प्रगुणितमत्सराः ते नन्दाः तद्वधोपायमेव निगू□ □□विष्यन्तः आसन्। पौरजानपदास्तु अस्य रा □क्षणलक्षितां प्रशान्तगम्भीराम्□□कृतिमालोक्य पूर्णचन्द्रमस इव अस्मै स्पृहयां चक्रुः। शौर्यधैर्यौदार्यादीन् भीमकान्तान् भूपतिगुणानालोक्य निर-तिशयं स्नेहम् अस्मिन् आवबन्धुः। एतादृशप्रकृत्य भाविन्या दैवसंपदा च झटिति अपकर्तुम् अनीशाः नन्दाः अवस□□ □ □न्विष्यन्तः आसन्। तैः □□□सत्राधिकारे नियुक्तः चन्द्रगुप्तोऽपि महति कृच्छ्रे □र्तमानः वैरप्रतियातनावसर प्रतीक्षमाणः कालम् □त्यवाहयत्।

□थ कदाचित् मध्याह्नसमये राजवीथ्यां दत्तदृष्टिः चन्द्रगुप्तः चाणक्यापरनामधेयं विष्णुगुप्तं नाम भूसुरमद्राक्षीत्। स □ □□□ बुभुक्षया जवेन गच्छन् मार्गमध्यरूढेन दर्भाङ्कुरेण स्खलितपदः

सक्रोधं परिक्रम्य तं दर्भाङ्कुरं समूलम् उत्पाट्य तत्रैव ज्वलनं प्रज्वाल्य यथा अणुरपि नावशिष्ट तथा तं द□□□□□□ □□□ तीव्रक्रोधः □□□□□□ नियत नीतिशास्त्रविशारदः भविष्यति इति निश्चित्य चन्द्रगुप्तः तमुपसृत्य सनामोच्चारणं प्र □ परस्परकुशलानुयोगानन्तरं चन्द्रगुप्तः आत्मीयां दशां विस्तरशः निवेद्य भषानेव □स्याः □ □□□ माम् उत्तारयितुं शरणम् इति तस्य पादयोः पपा □ चाणक्यस्तु, भद्र, मा भैषी यावच्छक्ति प्रयतिष्ये , दैव चेन्न प्रतिकूलं मगधराज्यमिदं भवद्धस्ते पतिष्यति इति त सान्त्वयित्वा सत्वरमन्नसत्र प्रविवेश। तत्र च भुक्तिश□□□□ प्रविश्य निश्शङ्कं प्रसर्पन् प्रथमम् आसनम् अध्यासामास। □□ दृष्ट्वा नन्दाः 'अहो धिक्, धिक्, महा श्रोत्रियैः ज्ञानतपोवृद्धैः भूसुरैः अलङ्करणीयम् इदम् ब्रूयम् आसन कोयम् ज्ञः □टुरध्यास्ते? ' इति, □□□□□निर्भर्त्सयन्तः मामैवम् इति निषेधताम् अखिलानाम् अमात्यानाम्, इमम् अधिबाहुमूलम् □कृष्य □□□□□□□□□□। सद्य एष □तिक्रुद्धः चाणक्यः तत्रैव शिखाम् आत्मीयाम् उन्मुच्य प्रतिज्ञाम् एवम् प्रकरोत्। 'दर्पाविष्टान् दुर्बुद्धीन् इमान् समूलघातम् अहत्वा शिखाम् इमां न भन्त्स्यामि इत्युक्त्वा प्रक्षभितहृदयः नगरात् निर्□त्य पाटलिपुत्रे कृतावस्थानः स्वसहाध्यायिन औशनस्यां दण्डनीत्यां ज्योतिश्शास्त्रे च परं प्रावीण्यम् उपगतम् इन्दुशर्मणं नाम ब्राह्मणं साहाय्याय प्रतिजग्राह□ □□ □य इन्दुशर्मा चाणक्यस्य चारवृत्तिम् अनुतिष्ठन् क्षपणकलिङ्गधारी जीवसिद्धिः नाम भूत्वा कुसुमपुरम् उपगम्य

नन्दामात्यैः सह कपटसख्यं जग्राह। विशेषतश्च तस्मिन् राक्षसः समुत्पन्नविश्रम्भः बभूव।

अथ चाणक्यः पर्वतक नाम म्लेच्छराजम् उपगम्य तम् एवं [illegible]–'अवसरः इदानीं तव नन्दान् [illegible] यितुम्। नन्दोन्मूलने सर्वात्मना अह साहाय्यम् आचरिष्यामि। तदीय[illegible] अर्धराज्यं भवते दास्यामि' इति। पर्वतकः तथैति अर्धराज्यप्रत्याशया प्रतिश्रुत्य महता म्लेच्छवलेन प्रस्थ कुसुमपुरं न्यरुण[illegible] [illegible]थ नन्दानां म्लेच्छानां च सुमहति युद्धे प्रवर्तमाने पराजिताः नन्दाः चाण [illegible] [illegible]यासिषु[illegible]। राक्षसस्तु कुसुमपुरं चन्द्रगु पर्वतकयोः हस्तगतम् अवलोक्य न[illegible] वंशवृद्धं सर्वार्थसिद्धिं सुरङ्गाद्वारेण बहिः निर्गमयामास। सोऽपि अपक्रम्य तपोवनम् अधिश्रितः तपस्वी चाणक्यप्रहितेन वलेन घातितो बभूव। राक्षसश्च स्वामिनाशात् नितरां निर्वि[illegible]णः चन्द्रगुप्तेन सह कपटसख्यं नाटयन् तद्वधे बहून् उपायान् वितन्वन् कुसुमपुरे एव कञ्चित् कालम् अ[illegible] प्रथमम् [illegible]भिचारिकप्रयोगैः काञ्चन विपकन्यकां निर्माय चन्द्रगुप्तवधाय प्राहिणोत्। पूर्वमेव राक्षसे जातशङ्कः चाणक्यः [illegible]परिज्ञाय तां विषकन्यकां पर्वतेश्वरे प्रयोजितवान्। स च तपस्वी तस्[illegible] [illegible]लिरभूत्। ततः प्रभृति च[illegible] क्यः चन्द्रगुप्तशरीरे सहस्रगुणमप्रमत्तः राक्षसं गत्यन्तरहीनं विधाय चन्द्रगुप्तसाचिव्यं ग्राहयितुम् उपायम् अन्विष्यन् आस्त। अथ च अर्धराज्याभिलाषिणं पर्वतक पुत्रं मल[illegible] [illegible]नाम्ना

प्रणिधिना रहसि 'पिता ते □□□क्येन विषकन्याप्रयोगम् उत्पाद्य घातितः, तत् इतः परम् अत्र तव अवस्थातु □सांप्रतम्' इति त्रासयित्वा अ□वाहयाञ्चक्रे□ □□□□ 'राक्षसः चाणक्यापचिकीर्षया पर्वतकं विषकन्यया घातितवा□□' इति जनापवादं संचारयामास□ पर्वतकभ्रातरं वैरोचकं त□ भ्रात्रे दित्सितम् अर्धराज्यं भवते दास्यामि' इति विश्वास्य प्रतिजग्राह। अथ च सांवत्सरिकादेशेन चन्द्रगुप्तस्य अर्धरात्रसमये नन्दभवनप्रवेशो भविष्यति इति पौरान् विदितार्थानकरोत्।

तस्मिन्नेव समये अर्धराज्यप्रतिश्रवेण परां कोटिम् आनन्दस्य अधिरूढं □□□भिषेकं सर्वराजालंकारालंकृतं मणिमयकिरीटधारिणं वैरोचकं नन्दभवनप्रवेशाय चन्द्रगुप्तोपवाह्यां चन्द्रलेखां नाम □□□□□□□□□□□□□□□। परिचिततमैरपि अनभिज्ञायमानाकृतिम् एनं पौराः चन्द्रगुप्तः एव □यम् इति मेनिरे। अत्रान्तरे राक्षसप्रयुक्तेन दारु□र्मनाम्ना सूत्रधारेण चन्द्रगुप्तवधाय यन्त्रतोरणं सज्जीकृतम् □सीत्। स चन्द्रगुप्तोऽयम् □ति मत्वा तत् तस्य उपरि □□□□□□□□□ □त्रैवान्तरे चन्द्रगुप्तनिषादी वर्धरको राक्षसप्रयुक्तः चन्द्रगुप्तवधाय कनकदण्डिकान्तर्निहिताम् असिपुत्रिकाम् □क्रष्टुकामः कनकशृङ्ख□ □लम्बि□□ □□□□ण्डिकां करेण अवललम्बे□ □□□ कनकदण्डिकया अभिह□□□□□ □□□□□ प्रतिजषतया गत्यन्तरम् आरूढवती। प्रथमगत्यनुरोधेन प्रमुक्तं प्रभ्रष्टलक्ष्यं पतद्यन्त्रतोरणं वर्वरकस्य उपरि निपपात। तेन हते वर्षरके दारुवर्मा यन्त्रतोरण निपातनापराधेन आत्मव□धं निश्चित्य

□□□□□□ □ उत्तुङ्गं तोरणस्थलम् हय यन्त्रघट्टनवीजं लोहकीलकम् उत्पाट्य चन्द्र - गुप्तबुद्ध्या वैरोचक हस्तिनीगतमेव □□□□□□ □□ च वैरोचकपुर स्सरेण पदातिलोकेन एव □□□□□□□ □□□ □□□। अनन्तरम् अभय दत्तो नाम राक्षसप्रयुक्त भिषक् चन्द्रगुप्तवधाय योगचूर्णमिश्रितम् औषधम् □□ तत्प्रत्यक्षीकृत्य चाणक्यः कनकभाजने घर्णान्त लम्भे□ सविपमिदमौपधमिति निश्चित्य तमभयदत्तं तदेव औषधं पाययित्वा □□□□□□ □थ राक्षसः प्रमोदकं नाम शयनाधिवृ महान्तम् अर्थर शिं पारितोषिकतया वितीर्य गुप्तम् अभिद्रोग्धुम् नियुयोज। तम् अतिशङ्कितः चाणक्यः कु□□ □□□ □□□ □□□□□□□□ इति पृष्टा पूर्वापरविरुद्धप्रलापेन अपलपन्तं विचित्रवधेन व्यापादया□□□

अथ शयनागारे शयितं चन्द्रगुप्तं निशि निगूढं निहन्तुं वीभत्स - □□□□ राक्षसप्रणिधयः प्रथममेव प्रयुक्ताः शयनगृहस्य अधः सुरङ्गाम् एत्य न्यवस □ तच्चयनगृहं चन्द्रगुप्तप्रवेशात्प्राक् चाणक्यः स्वयं प्रविश्य निपुणमधलोकयामास। तत्र कस्माच्चित् भित्तिच्छिद्रात् गृहीतभक्तावयवां पिपीलिकापङ्क्तिं निष्क्रामन्ती-मवलोक्य पुरुषगर्भम् एतद्गृहम् इति निश्चित्य तस्मिन् दाहयमाने धूमावरुद्धदृष्टयो □भत्सकादयः ज्वलनसात् □□□□□ □□ एतेषु सर्वे□□ □पायेषु चाणक्यबुद्धिकौशलेन विफलीभू□□□ निष्प्रत्याशो राक्षसः सुहत्तमस्य मणिकारश्रेष्ठिनः चन्दनदासस्य □□□ पुत्रकलत्रादिकं न्यासीकृत्य नगरादपक्रम्य मलयकेतुम्

आश्रित्य पितृवधामर्पितं तं चन्द्रगुप्तम् अभियोक्तुं प्रोत्साहयामास। चाणक्यस्तु कुसुमपुरवृत्तान्तं परिक्षातुं निपुणकं नाम प्रणिधिं प्रेषितषान्। सः भिक्षुको भूत्वा यमपटं प्रसार्य मणिकारश्रेण्ठिनः चन्दनदासस्य गेहं प्रविवेश। तत्र च गीतानि गातु प्रवृत्ते □स्मिन् गृहाभ्यन्तरात् राक्ष स्य कुमार पञ्चवर्षदेशीयः कौम □□□□ □□□□□ उत्फुल्लनयनः निश्चक्राम। □□□□□ हा! निर्गतो हा! निर्गत इति स्री□□□ कोलाहलम् अकरोत्। राक्षसस्य भार्या सरभसम् □गत्य तं कुमारम् आकृष्य चलितात् करात् अंगुली विगलितमविज्ञाय अभ्यन्तरं प्रविष्टा। निपुणकः तत् अंगुलीयकं राक्षसनामाङ्कितम् अवलोक्य चाणक्याय प्रददौ। मुद्राम् इमाम् अधिगत्य चाणक्यौ राक्षसवशीकरणाय □हूनि क□टतन्त्राणि प्रयोक्तुं प्रचक्र□□

तथाहि - अस्ति राक्षसस्य प्रियमित्रं शकटदासो □□□ कायस्थः□ चाणक्यप्रणिधिः सिद्धार्थकः ते□ □□ □□□□□□ग्राहितः आसीत्। सन्ति च म्लेच्छराजलोकस्य म' प्रधानतमा राजा□, कुलूताधिपः चि □र्मा, मलयाधि सिंहनादः, काश्मीराधिपः पुष्कराढ्यः, सिन्धुदेशाधिपः सिन्धुषेण पारसीकाधिपः मेघनादश्चेति। ते च परया सुहृत्तया राक्षस □ □र्तन्त इति कृत्वा, तान् घातयितुं राक्षसम□□त्वोः उ□ □□ जनयितुं □ □□विकार्यजात निपुणम् अभ्यूह्य लेखम् एकं लि□□ □□□□□□ प्रकाश्यमानं मलयकेतुः राक्षसेन चन्द्रगुप्ताय निगू□ संधि-

करणार्थम् अनुप्रेषितम् इति निस्सन्देहम् अनुसन्धाय विशुद्ध भावम् अपि तं निष्कासयिष्यति।

ततश्व सिद्धार्थकम् आहूय एवम् आदिदेश - 'भद्र प्रयत्न - लिखितान्यपि श्रोत्रियाक्षराणि नियतम् अस्फुटानि भवन्ति। तत् इम लेखं केनापि कस्यापि स्वय वाच्यम् इति अदत्तवाह्यनाम□□□ शकटदासेन लेखयित्त्वा उपनय। □ □ □ख्येयम् □स्मै चाणक्यो लेखयति इति। सिद्धार्थकः तथा कृत्वा उपजहार। □□□ □□□ चाणक्यो राक्षसनामाङ्कितया मुद्रया मुद्रापितवान्। ३□ □□□□□ तां च मुद्रां सिद्धार्थकाय दत्व, रहसि कर्तव्यानि बोधयित्वा तं विससर्ज। ततश्च शकटदासः चन्द्रगुप्तम् श्रमिद्रोग्धुं नित्यं प्रयतते इति दोष□प्रख्याप्य तस्य शूलारोपणम् आज्ञापयामास। सिद्धार्थको □ध्यस्थानं गत्वा पूर्वमेष कृतसंकेतान् घात□ □तिसंज्ञया पलाययित्वा शकददासमादाय राक्षसम् उप □ □ □ सुहृत्प्राणरक्षण परितुष्टः □□□□□□ □□हुमानं समर्पितानि □□णानि स्वगात्रात् अवतार्य सिद्धार्थकाय विततार। तानि गृहीत्वा सिद्धार्थकः तम् एवं विज्ञापयामास - 'चाणक्यस्य विप्रियं कृत्वा शक्यं □□□ □□□ पाटलिपुत्रं प्रवेष्टुम्। तत् इतः परम् इच्छामि □मात्यम् एष शुश्रूषितुम्' इति। तथेति राक्षसेन अङ्गीकृते पुनरपि निवेदयामास - '□मात्य, अत्र प्रथमप्रविष्टस्य मे नास्ति कोपि परिचित□ □□□□ □□□□त्यस्य प्रसादम् □नया मुद्रया मुद्रयित्वा □मात्यस्यैव भाण्डागारे स्थापयितुम् इच्छामि; यदा प्रयोजनं तदा ग्रहीष्यामि' इति। राक्षसः को दो□, एवं क्रियताम् इत्यङ्गीकृत्य

स्वनामाङ्कितां मुद्रां विलोक्य, 'कु□□ □□□□□' इति पप्रच्छ। सिद्धार्थक , 'कुसुमपुरे चन्द्रनदासस्य गेहद्वारे पतिता □सादिता' इति विज्ञापयामास□ □क्षसः तत् तथ्यम् इति विश्वस्य □□ □□ □□ □□□□□□ □□म् आदिदेश। '□□ □□ □नयैव मुद्रया स्वाधिकारे व्य□हर्तव्यं भवता' इति। एवं चलति कार्ये चन्द्रगुप्तः पर्वतेश्वरेण धृतपूर्वाणि त्रीणि अभरणानि विश्वावसुप्रभृतिभ्यः चाणक्यप्रणिधिभ्यः त्रिभ्यो ब्राह्मणेभ्यः प्रतिपादयामास। ते च तानि विक्रेतुं राक्षसकटकम् अगमन्। राक्षसश्च तानि महार्हाणि □भरणानि मूल्यं प्रदाय जग्राह।

□त्रान्तरे चाणक्यो राक्षसस्य कपटसुहृद क्षपणकं, राक्षसप्रयुक्तः अयं विषकन्यया पर्वतकेश्वरं घातितवान्' इति दोषं प्रख्याप्य नगरात् □र्वास□□□□। सः राक्षसम् उप□ □□ राक्षसकलत्रसंरक्षिणं चन्दनदासं राजाहितकारी इतिबन्धनागारे क्षेपयामास। तदानीम् एव भागुरायणः अन्ये अपि भद्रभटप्रभृतयः चाणक्यप्रणिधयः चन्द्रगुप्तापरागव्याजेन □□□□न्ताः मलयकेतुम् अशिश्रियः। भागुरायणः स्वप्राणरक्षक इति □□□□□□ □मात्यपदे प्रतिष्ठापितो बभू□। ततश्च चाणक्यः चन्द्रगुप्तेन सह कृतककलहं कृत्वा ततः अपकान्त इव अभू□ राक्षसस्तु स्वप्रणिधिना विराधगुप्तेन सर्वम् एव चन्द्रगुप्तबलम् □कुलीभूतम्, चाणक्य च ततः अपरागात् □पकान्तं परिज्ञाय □□□ □□□□ □त्रान्तरे लब्धामात्यपदः भागुरायणः राक्षसस्य चाणक्य एष द्वेष , न चन्द्रगुप्तस्य उपरि इति तैः तैः उद्बोधनं

□□□□□□ □□सि महान्तं विकल्पम् उत्पादयामास। □□ कतिपयकालानन्तरं राक्षसेन हितो □□□□□ कौलूतप्रभृतिभिः सुहृद्भिः परिवृतः ससैन्यः चः गुप्ताभिषेणनाय प्रस्थाय पुष्पपुरस्य नातिदूरे सेनानिवेशम् अकरोत्। □रातिबलस्य संनिहिततया जातशङ्को मलयकेतुः मुद्राम् एकां भागुराया हस्ते समर्प्य कटके अस्मिन् ः द्रालाञ्छितस्यैव प्रवेशो निर्गमो वा देयः इत्याज्ञापयामास।

एवं प्रचलति व्यवह , जीवसिद्धिः अवसरः इट चाणक्यनिदेशानुष्ठानस्य इति निश्चित्य विविक्ते निष्परिजनं □□यकेतुम् उपतिष्ठन्तं भागुरायणम् उपगम्य वहिः निर्गन्तुं मुद्रां ययाचे। तेन च किमुद्दिश्य गम्यते इति पृष्टे एवं प्राह - 'रहस्यम् एतत्। तथापि कथयामि श्रूयताम्। □हं तावत् मन्दभाग्ः पाटलिपुत्रम् अधिवसन् राक्षसेन मित्रत्वम् उपगतः। तस्मिन्नवसरे राक्षसः गूढं विषकन्यकाप्रयोगम् उत्पाद्य पर्वतेश्वरं घातितवान्। ततः अहं राक्षसमित्रम् इति कृत्वा चाणक्येन न □□त् निर्वासितः। इदानीमपि राक्षसेन किमपि तादृशं कर्म आरभ्यते, □□ □□□ □□□लोकात् अपि निष्कामिष्ये। तस्मादतिनृशंसकारिणम् इमम् विसृज्य यत्रापि गमिष्यामि' इति। श्रुत्वैतत्, कथं राक्षसः ए □स्मत्पितृघाती इति भृशंदूयमाने मलयकेतौ भागुरायणो मुद्रां दत्वा क्षपणकं विससर्ज। ततश्च सिद्धार्थकः पूर्वं चाणक्येन दत्तं राक्षसमुद्रालाञ्छितं लेखं स्वेन एष राक्षसभाण्डागारे निक्षिप्तपूर्वां तन्मुद्रालाञ्छिताम् □भरणपेटिकां च समादाय सत्व □□□□□

निर्गच्छन् रक्षिभिः गृहीतः मलयकेतुनिकटम् आनिन्ये। '□□□ □ □गृहीतमुद्रः कटकात् निर्गच्छसि?' इति पृष्टे एवं व्यजिज्ञपत् अहं खलु राक्षसेन लेखम् इमं दत्वा चन्द्रगुप्तकाशं प्रेषितः, कार्यगौरवेण त्वरायितः अस्मि। तत् क्षम्यताम् इति उक्त्वा लेखमर्पयामा□ □ भागुरायणः कीदृशः □□□ □□□? इति तमुद्घाट्य मलयकेतवे प्रादर्शयत्। स चैनमवाचयत्।

"स्वस्ति यथास्थानं कुतोपि कोपि कमपि पुरुपा अवगमयति। अस्मत्प्रतिपक्षं निराकृत्य कापि दर्शिता सत्यता सत्यव□दिना | सांप्रतम् एतेषाम् अपि प्रथमम् उप□ स्तसंधीनां □स्मत्सुहृदां पूर्वप्रतिज्ञातसन्धिपरिपणनप्रोत्साहनेन सत्यसन्धः प्रीतिम् उत्पादयितुमर्हति। एतेपि एवम् अनुगृहीता सन् स्वाश्रयविनाशेन उपकारिणम् आश्रयिष्यन्ति। एतेषां मध्ये केचिदरे कोशदण्डाभ्यां अर्थिनः। केचित् विषयेणेति। अ□लंकारत्रयञ्च सत्यव□ता यदनुप्रेषितं तद्□□□□□ □□□ □पि किञ्चित् अनुप्रेषितं □□□□□□□□□ □□चिकं च □प्ततमात् अस्मात् श्रोतव्यम् इति। व□चिकं किमिति पृष्टे सिद्धार्थकः कौलूतादयः पञ्च राजानः चन्द्रगुप्तेन सह निगू□ सन्धिं विधित्सन्ति इत्यादिकम्। अस्य □□ □□स्य विवरणं विधाय आभ□□□टिकां च प्रदर्शयामास। तामपि राक्षसमुद्राङ्किताम् अ□लोक्य समुद्घाट्य पश्यति मलयकेतौ स्वेन राक्षसाय □हुमानं सादरञ्च यत् अनुप्रेषितम् □भरणत्रयं तत् तस्याम् आसीत्। ततश्च राक्षसेन चन्द्रगुप्तस्य □□□□□□तम् इति लेखतो निश्चित्य मलयकेतु□□□च्चुकोप। सद्य

एव राक्षस द्रष्टुं □चकाङ्क्षा। राक्षसस्तु कुमारेण समर्पितपूर्वस्य □□रणस्य सर्वार्थसिद्धये वितीर्णत्वात् विक्रीतेषु एक परिधाय □□□□। तदाभरणं स्वपित्रा धृतपूर्वम् अभिज्ञाय : चन्द्रगुप्तेन प्रस्मै प्रेषितम् इति निश्चित्य विवृद्धमन्युः मलयकेतुः किम् एतत्सर्वं□इति तं प्रपच्छ। राक्षसस्तु लेखस्य ः □□□□ स्वहस्तलिखितत्वात् स्वमुद्रालाञ्छितत्वाच्च नाहं व्यलेखयम् इति □□□□ □ □□□□□□ □भरणादिविपर्येषु विरचितस्य चाणक्यनीतिप्रयोगस्य सुश्लिष्टत्वात् यत्किमपि व अवकाशमलभमानः भृशं पर्याकुलीभूय मलयकेतुना निराकृ गत्यन्तराभावात् पाटलिपुत्रं निव□□ □□ च क्रुद्धः कुमारः □□तादीन् कपटसुहृदः विज्ञाय ता □□□□□□

अनन्तरम् □□□क्ष्यकारी □ दुराचारः इति मलयकेतु □ज्झित्वा सर्वे सैनिकाः समयं पलायांच □ □वसरप्रतीक्षा भद्रभटप्रभृतय मलयकेतुं सयम्य चाणक्यनिकटम् आनिन्युः□ सिद्धार्थकेन वृत्तान्तम् इमम् प्रयोधि चाणक्यः तान् एषम आज्ञा□□□□□□ 'चन्दनदासः स्वगृहे निक्षिप्तं राक्षस नार्पयति। तत् त्व सः सिद्धार्थकश्च चाण्डालवेषधारिणौ तं शूलम् □रोपितम्' इति। ततश्च राक्षसं तन्त्रेण स्वसमी □□□□ पुरुषम् एक प्राहिण□त्। स च पुरुषः, राक्षसागमन मार्गे कस्यचित् द्रुमस्य शाखायां कण्ठम् उद्बध्नन□ □□सीन्। राक्षसेन व्यसनकारणं पृष्टः स एवम् उ□□□ 'अस्ति □णिकारश्रेष्ठी चन्दनदासो □□□ तस्य प्रि□यस्यः विष्णुदासो □□ □मापि प्रियवयस्यः। स च

चन्दनदासस्य राक्षसकलत्रप्रच्छादनापराधेन शुलारोपणं श्रुत्वा, तश्रोतव्यश्रवणात् पूर्वमेव ज्वलनं प्रवेष्टुं सनह्यति। अहमपि विष्णुदासस्य अश्रातव्यं यावत् न शृण , □□□□ □ □त्मानं व्यापादयिष्यामि' इति। तच्छ्रुत्वा राक्षसः प्रत्युवाच - 'भद्र! गच्छ! गच्छ! शीघ्रं विष्णुदासं ज्वलनप्रवेशनात् निवारय, अहमपि इदानीं चन्दनदासं मरणात् माचयामि ' इत्युक्त्वा सरभसं वध्यस्थानं गत्वा शूलायतनान् एवम् □□□ 'भो भोः न खलु व्यापादितव्यः चन्दनदासः। यत्कृते अ व्यापाद्यते सः राक्ष □यं विधेयः अस्ति इति चाणक्याय निवेद्यताम् ' इति। □नन्तरं तैः चोधितः चाणक्यः रा □□ स्वसमीपमानाय्य मैत्रीं चक्रे। ततश्च चन्द्रगुप्तसाचिव्ये प्रतिष्ठाप्य स्वस्थो बभूव। चन्द्रगुप् राक्षसानुरोधेन मलयकेतवे पित्र्यमेव विषयं प्रत , चन्दनदासस्यापि मोक्ष □ज्ञाप्य, राक्षसविन्यस्त-समस्तराज्यभारः सुखैकता □भूव। एवं चाणक्यो राक्षसस्य चन्द्रगुप्तेन सह मैत्री संपाद्य □□□□ कोटिमानन्दस्याध्यगच्छत्।

मुद्राराक्षसकथासंग्रहः संपू □

******

ACT I

By means of a Prastavana, wherein the Stage manager (Suradhara) converses with his wife, the author hints succinctly at the plot of the play, and prepares the way for the entrance of Chanakya. Chanakya in a long soliloquy briefly outlines his plan of action, stating what has been done and what remains to be achieved. He has employed spics everywhere, for finding out what is going on in the city, one of these, Nipunaka by name, enters and relates his discoveries a during the course of his wanderings. Disguised as a mendicant he had gone to the house of the merchant Chandanadas, with whose the wife and son of Rakshasa were staying; there he happened to pick up a ring belonging to Rakshasa, which he hands over to Chanakya and which is the pivot on which the plot of the story hangs. In pursuance of his plans Chanakya gets a certain letter written by Sakatadasan - professional writer and a friend of Rakshasa - then seals it with Rakshasa's ring, and gives both the letter and the ring to Siddharthaka, one of his trusted emissaries, with certain secret instructions. He next tries to induce Chandanadasa to deliver over the family of Rakshasa but Chandanadasa declines and remains firm in his loyalty, even though threatened with capital punishment. For the present Chanakya orders him to be kept under arrest.

ACT II

Rakshasa is introduced and is shown as plotting variously for the overthrow of Chandragupta: he, too, has employed spies to wander about in Pataliputra and collect information. One of these, Viradhagupta by name, who was disguised as a snake-charmer, comes in and narrates how all the plans of Rakshasa had gone wrong, how all his schemes to kill Chadragupta had been invariably foiled by the vigilance of

Chanakya, and how all his allies and friends, including Sakatadasa, had been arrested by Chanakya on a suspicion of being involved in the attempts on the life of Chandragupta. In the meanwhile, Sakatadasa has been rescued by Siddharthaka acting upon Chanakya's private instructions and brought to Rakshasa. Rakshasa takes off some ornaments from his person and give them as a reward to Siddharthaka, (these ornaments were given to Rakshasa by his ally, prince Malayaketu, and will be referred to further in Act V.). Siddharthaka takes out a ring - Rakshasa's signet - ring - for sealing up the ornaments in a box, and being questioned about it states that he found it near the house of Chandanadasa, and then restores it at his desire to Rakshasa who gives it in Sakatadasa's keeping. Siddharthaka outwardly takes service under Rakshasa while inwardly he remains Chanakya's spy.

ACT III

Chanakya secretly arranges a sham quarrel with Chandragupta, meant as a ruse to mislead Rakshasa. Chandragupta, was to order the celebration of the Kaumudi festival, Chanakya was to forbid it. This being done, Chandragupta sends for Chanakya to know why the festivities were forbidden. A fine scene ensues between them in which the monarch reproves Chanakya and the latter taunts him as being ungrateful and insolent. Chanakya resigns office and leaves the king in high dudgeon. And the king also proclaims that he would rule independently of him - thus to all appearance that they are thoroughly estranged.

ACT IV

The news of the (feigned) quarrel is brought by Rakshasa's agent to his master who is highly pleased at it and believes that it would be easier to overthrow Chandragupta now that he has no

longer Chanakya to advise him. In the meantime Malayaketu, accompanied by Bhagurayana comes to see Rakshasa who was reported to be suffering from headache. Bhagurayana seizes this opportunity to create a suspicion about Rakshasa's sincerity in his master's mind by telling him that the deserters from Chandragupta came to him wishing directly to deal with him and not through Rakshasa; the latter, he further suggests, is not so much the foe of Chandragupta; and in case Chanakya were somehow dismissed, there would be nothing to prevent him from allying himself with Chandragupta. Malayaketu overhears the conversation between Rakshasa and his agent to see Rakshasa, who advises him to lead an expedition against Pataliputra at once.

ACT V

The scene now shifts to the camp of Malayaketu near Chandragupta's capital. One Jivasiddhi, who was known as a friend of Rakshasa but was in reality a spy of Chanakya, enters into the presence of Bhagurayana," Malayaketu Minister ostensibly with a request for a permit to leave the camp. When pressed to give the reason for doing so, he says he is disgusted with the conduct of Rakshasa and wants to leave him before it is too late. Malayaketu is overhearing Jiva's speech, and the latter succeeds in poisoning the mind of the prince against Rakshasa by his allegation that it was Rakshasa, and not Chanakya, who employed the poison-maid against Malaya's father and killed him. After he has left, the guards bring in Siddharthaka, whom they had caught leaving the camp without a permit on the plea that he was a servant of Rakshasa. On his person are found that old letter which Chanakya had given him (in Act I.) and a box of ornaments, both sealed with Rakshasa's seal. The letter is couched in such terms as incriminate Rakshasa, while the ornaments are easily recognized by Malayaketu to be the same

that he had formerly given to Rakshasa. So it clear that Rakshasa, was in secret communication with Chandragupta, was apparently which deduction is further corroborated by the oral testimony of Siddharthaka. When charged with treachery, Rakshasa denies it in toto as being the fabrication of the enemy. But he is at a loss to explain the fact of the letter being in the hand writing of his friend Sakatadasa. Further, he happened to be wearing at that time an ornament which he had bought unsuspectingly from a person who was in reality an agent of Chanakya; that ornament had originally belonged to Malayaketu's deceased father and was later in the possession of Chandragupta. Malayaketu recognizes the ornament, and Rakshasa finds himself in a fix; he cannot well say that he bought it, since Chandragupta was hardly likely to sell it. Finally, Malayaketu taxes him with having murdered his father by means of the poison-maid. All this circumstantial evidence completely overwhelms Rakshasa, whom Malayaketu now disowns and who thus finds himself without an ally. Malayaketu has also the indiscretion to order five kings under him to be put to death.

ACT VI- Malayaketu's expedition proves a failure owing to dissensions among his own followers, and he is taken Captive by Bhagurayana, Bhadrabhata and others. Rakshasa goes to Pataliputra to save his friend Chandanadasa who was ordered to be impaled by Chanakya for sheltering his Ra Rakshasa's) family.

ACT VII- Chandanadasa is being led to the place of execution by the Chandalas. Rakshasa arrives on the scene; he announces himself to the Chandalas who take him into the presence of Chanakya. The latter explains to him how all his plans,

including the forged letter, were intended to bring matters to that particular culmination, it being his (Chanakya's) desire to induce Rakshasa to take up the post of the chief minister of Chandragupta. After some hesitation Rakshasa accepts it, the life of his friend Chandanadasa is saved; and all happily as originally designed by Chanakya.

*****

The chief points in the development of the plot are- (1) The fortuitous acquisition of Rakshasa's ring by Chanakya; (2) the forged letter and the verbal message; (3) the imprisonment of Chandanadasa; (4) the successful flight of Sakatadasa to Rakshasa's camp with Siddharthaka, Chanakya's spy and the admission of the latter into the service of Rakshasa; (5) the bestowal of the newly received ornament from Malayaketu on Siddharthaka by Rakshasa; and the restoration of the signet-ring by Siddharthaka to Rakshasa; (6) the palming off of the ornaments of Parvataka on Rakshasa.; (7) the feigned quarrel between Chanakya and Chandragupta; (8) the arousing of suspicion in the mind of Malayaketu against Rakshasa, and the final rupture between the princes; and that statesman; (9) the unjust murder of the five princes; (10) Malayaketu's precipitate resolve on war and his consequent defeat; (11) the resolve of Rakshasa to surrender himself up to Chandragupta for the sake of his friend; and (12) the final consent of Rakshasa, though given with reluctance, to become the minister of Chandragupta.

*****